

PRZEGLĄD HISTORYCZNO OŚWIATOWY

Kwartalnik
Związku Nauczycielstwa Polskiego
poświęcony
dziejom wychowania i oświaty

Rok XXXI 3(121) Warszawa 1988 — lipiec-wrzesień
Nasza Księgarnia

RADA REDAKCYJNA

HENRYK BARYCZ, STANISŁAW BRZÓZOWSKI, RENATA DUTKOWA,
FRANCISZEK FILIPOWICZ, JÓZEF KRASUSKI, STANISŁAW MICHAŁSKI,
LECH MOKRZECKI, KARÓŁ POZNAŃSKI, LUDWIK WIECZOREK,
KAZIMIERZ WOJCIECHOWSKI, WAĆLAW WOJTYŃSKI,
RYSZARD WOŁOSZYŃSKI, JAN ZACIURA

REDAKCJA

MARIAN WALCZAK (redaktor naczelny)
JÓZEF MIĄSO, KAMILA MROZOWSKA, TADEUSZ W. NOWACKI

SEKRETARZ REDAKCJI

WIESŁAW THEISS

REDAKTOR WYDAWNICTWA

KAROLINA HANSEN

SPIS TREŚCI

Ryszard Wroczyński, 1909—1987 — oprac. WIESŁAW THEISS	263
TADEUSZ W. NOWACKI: Poglądy pedagogiczne Ryszarda Wroczyńskiego	279
Wybór publikacji prof. dra hab. Ryszarda Wroczyńskiego oprac. BARBARA PASSINI	299

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

LECH MOKRZECKI, LIDIA BURZYŃSKA, KAZIMIERZ PUCHOWSKI: Z badań nad procesami integracyjnymi w środowisku uczniów i studentów pomorskich (XVII—XIX w.)	309
MARIAN BANASZEK: Działalność Powszechnych Uniwersytetów Regionalnych ZPNSP (ZNP) na przykładzie sandomierskiego PUR im. S. Konarskiego	321

SYLWETKI

Józef Erbel, 1899—1984 — oprac. JOZEF RELL	339
--	-----

MATERIAŁY

CZESŁAWA MYKITA-GLENSK: Polski teatr szkolny na Śląsku w latach niewoli narodowej	345
---	-----

KRONIKA

W pięćdziesiątą rocznicę strajku nauczycielskiego — oprac. WACŁAW WOJTYŃSKI	360
---	-----

RECENZJE

Szkola im. Juliusza Słowackiego w Warszawie, praca zbiorowa, Kom. red. Anna Borciewicz-Celińska i in. — rec. KAMILA MROZOWSKA	365
Tadeusz Radzik: Szkolnictwo polskie w Wielkiej Brytanii w latach drugiej wojny światowej — rec. JAN DRAUS	367
Główne problemy oświaty i wychowania na Kielecczyźnie w 40-leciu PRL, pod red. Józefa Krasuskiego i Zygmunta Ruty — rec. JOZEF GRZYWNA	371

LISTY I POLEMIKI

Uwagi do recenzji Jana Drausa — TADEUSZ RADZIK	376
--	-----

NOTY

Andrzej Kliś, Myśl pedagogiczna Stanisława Żarańskiego; Wacław Kozłowski, Stulecie powiatu tucholskiego 1875—1975. Część II. 1939—1945; Andrzej Szefer, Marian Batko, 1901—1941. Nauczyciel, więzień obozu koncentracyjnego; Danuta Tomaszewska, Drogi wyboru. Konspiracyjny ruch samokształceniowy na ziemiach polskich w końcu XIX i na początku XX wieku — oprac. WIESŁAW THEISS	381
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Рышард Врочиньскі. 1909-1987 — обраб. ВЕСЛАВ ТЕЙСС	263
ТАДЕУШ В. НОВАЦКИ: Педагогические взгляды Рышарда Врочиньского	279
Избранные публикации проф. д-ра Рышарда Врочиньского — обраб. БАРБАРА ПАССИНИ	299

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

ЛЕХ МОКЖЕЦКИ, ЛИДИЯ БУЖИНСКА, КАЗИМЕЖ ПУХОВСКИ: Исследования по процессам интеграции в среде учеников и студентов из Поморья (XVII-XIX вв.)	309
МАРИАН БАНАШЕК: Деятельность областных университетов на примере Университета им. Конарского и г. Сандомир	321

ПОРТРЕТЫ

Иосиф Эрбель. 1899-1984 — обраб. ИОСИФ РЕЛЛ	339
---	-----

МАТЕРИАЛЫ

ЧЕСЛАВА МЫКИТА-ГЛЕНСК: Польский школьный театр в Силезии в годы неволи	345
--	-----

ХРОНИКА

В пятидесятилетнюю годовщину забастовки учителей — обраб. ВАЦЛАВ ВОМТЫНЬСКИ	360
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Школа им. Ю. Словацкого в Варшаве, коллективная работа — рец. КАМИЛЛА МРОЗОВСКА	365
Тадеуш Радзик: Польское образование в Великобритании во время второй мировой войны — рец. ЯН ДРАУС	367
Главные проблемы просвещения и воспитания на Келецкой земле в 40-летие ПНР, под ред. Иосифа Красуского и Зигмунта Руты — рец. ИОСИФ ГЖИВНА	371

ПИСЬМА И ПОЛЕМИКИ

Замечания к рецензии Яна Драуса — ТАДЕУШ РАДЗИК	376
---	-----

ПРИМЕЧАНИЯ

Анджей Клись, Педагогическая мысль Станислава Зараньского; Вацлав Козловски, Столетие Тухольской области (1875-1975). Часть II: 1939-1945; Анджей Шефер, Мариан Батко. 1901-1941. Учитель, заключенный концлагеря; Данута Томашевска, Пути выбора. Подпольное движение в области просвещения на польской земле в конце XIX и в начале XX в. — обраб. ВЕСЛАВ ТЕЙСС	381
---	-----

CONTENTS

Ryszard Wroczyński, 1909—1987 — by WIESŁAW THEISS	263
TADEUSZ W. NOWACKI: Pedagogical* Ideas of Ryszard Wroczyński	279
Selection of the Works of Professor Ryszard Wroczyński — by BARBARA PASSINI	299

ARTICLES AND DISSERTATIONS

LECH MOKRZECKI, LIDIA BURZYŃSKA, KAZIMIERZ PUCHOWSKI: Studies on Integration Processes in the Milieu of Pomeranian Pupils and Students (the 17th—19th Century)	309
MARIAN BANASZEK: The Activity of the Regional Everyman University Shown on the Example of the S, Konarski REU in Sandomierz	321

CHARACTER SKETCHES

Józef Erbel, 1899—1984 — by JOZEF RELL	339
--	-----

MATERIALS

CZESŁAWA MYKITA-GLENSK: Polish Theatre in Silesia during the Years of National Slavery	345
--	-----

CHRONICLE

The 50th Anniversary of the Teachers' Strike — by WACŁAW WOJTYŃSKI	360
--	-----

REVIEWS

Juliusz Slowacki. School in Warsaw. Collective Work, edited by Anna Borkiewicz-Celińska et al. — rev. by KAMILA MROZOWSKA	365
Tadeusz Radzik: Polish Schools in Great Britain during World War II — rev. by JAN DRAUS	367
Main Problems of Education and Upbringing in the Kielce Region during 40 Years of People's Poland, edited by Józef Krasuski and Zygmunt Ruta — rev. by JÓZEF GRZYWNA	371

LETTERS AND POLEMICS

Remarks on Jan Draus's Review — by TADEUSZ RADZIK	376
---	-----

NOTES

Andrzej Kliś, Pedagogical Ideas of Stanisław Zaruski; Wacław Kozłowski, The Centenary of the Tuchola District, 1875—1975. Part Two: 1939—1945; Andrzej Szefer, Marian Batko. 1901—1941. A Teacher, a Prisoner of the Concentration Camp; Danuta Tomaszewska, Ways of Choice. Clandestine Self-Teaching Movement in the Polish Lands by the End of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries — by WIESIAW THEISS	381
--	-----

W sprawozdaniu z ogólnopolskiej sesji naukowej „Historia wychowania — badanie i nauczanie”, połączonej z jubileuszem działalności naukowo-dydaktycznej Prof. dr hab. Kamilli Mrozowskiej (1988, nr 1), pominięty został referat doc. dra hab. Andrzeja Meissnera, w którym Autor szczegółowo przedstawił dorobek Jubilatki.

Leszek Zasztowt

Uprzejmie wyjaśniamy, że opublikowany w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” (1987, nr 4) tekst Ananiasza Rojeckiego pt. *Tajne nauczanie w Wilnie w latach 1941—1944* jest częścią większej całości, która nosi tytuł „Okrucy wspomnień” i dotyczy tajnego nauczania młodzieży polskiej w Wilnie od 1940 roku.

Redakcja

RYSZARD WROCZYŃSKI. 1909—1987

1.

Ryszard Wroczyński, pedagog i historyk myśli pedagogicznej, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, urodził się 29 III 1909 r. w Białymstoku w rodzinie Leopolda i Aleksandry z Czyżewskich. Wzrastał w epoce przelomowej, w czasach burzliwych i trudnych. Były to ostatnie lata do-
by rozbiorów, okres wojny światowej, czas budowy zrębów niepodległej
Polski. Białystok, ośrodek świetnych tradycji Rzeczypospolitej szlacheckiej, centrum przemysłu włókienniczego i drzewnego, przechodził wówczas zmienne i niekiedy dramatyczne koleje losu.

Po uzyskaniu matury w 1928 r. w miejscowym Gimnazjum Państwowym im. Króla Zygmunta Augusta, Ryszard Wroczyński podjął studia w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Uczęszczał na wykłady z filologii polskiej, filozofii i pedagogiki. Włączył się także do pracy Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej, organizacji działającej w środowisku akademickim. Wielowiekowa tradycja uniwersytecka, zabytki minionych epok i niepowtarzalna atmosfera Krakowa poruszały i wywierały wrażenie na Profesorze Wroczyńskim. Jeszcze po wielu latach w gronie współpracowników wspominał czasy nauki w tym mieście, profesorów krakowskiej Alma Mater — wśród nich zwłaszcza Zygmunta Mysłakowskiego, kolegów oraz wydarzenia z życia studenckiego. Dyplom magistra filozofii w zakresie filologii polskiej uzyskał w 1933 r., w tym też roku ukończył uniwersyteckie studium pedagogiczne.

Po studiach, wraz z powrotem do rodzinnego miasta, rozpoczął się w życiu Ryszarda Wroczyńskiego okres pracy nauczycielskiej. W latach 1933—1936 był zatrudniony w zawodowej szkole kształcącej oraz w gimnazjum mechanicznym w Białymstoku. Wtenczas też, w roku 1936, wstąpił do Związku Nauczycielstwa Polskiego, by pozostać wiernym tej organizacji przez kilkadziesiąt lat. Następnie został przeniesiony do Brześcia nad Bugiem, gdzie otrzymał posadę w szkole kolejowej i w Gimnazjum im. Romualda Traugutta. Ówczesne zainteresowania Profesora kierowały się w stronę oświaty dorosłych. W Brześciu n. Bugiem pełnił funkcję okręgowego instruktora oświaty pozaszkolnej. Współpracował z Instytutem Oświaty Dorosłych w Warszawie w zakresie progra-

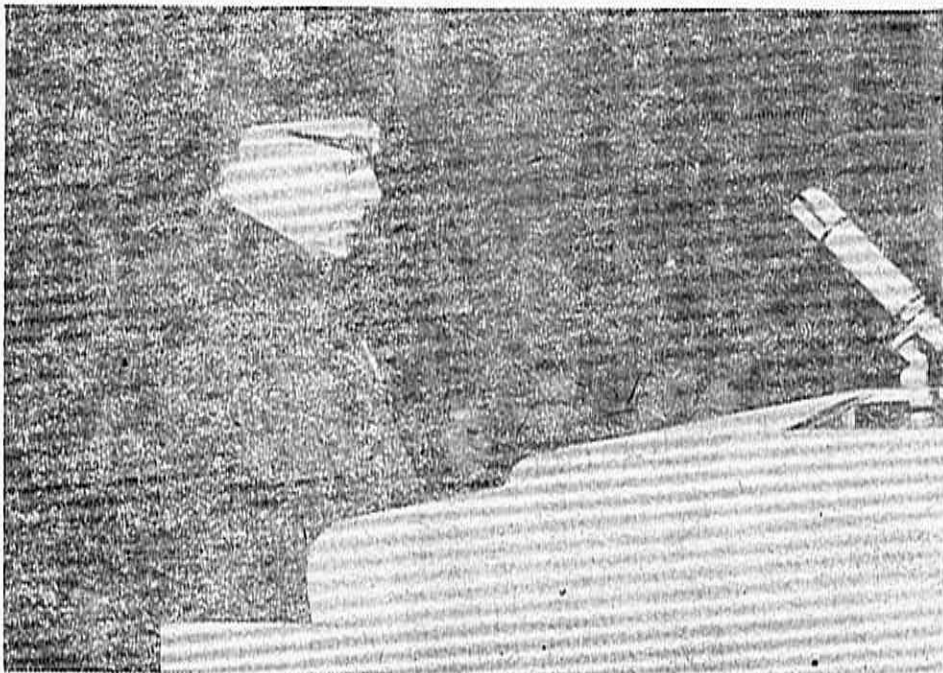
mów pozaszkolnego kształcenia młodzieży robotniczej i rzemieślniczej. Nie były to próby li tylko teoretyczne, nie pozostawały też w sferze postulatów. Ich praktyczną realizacją Ryszard Wroczyński zajmował się podczas wakacyjnych obozów urządzanych przez Organizację Młodzieży Pracującej. Doświadczenia i uwagi z tamtych lat na temat pracy kulturalno-oświatowej zamieszczał w prasie fachowej oraz literacko-społecznej, m.in. w takich pismach, jak „Oświata Pozaszkolna”, „Wieczory Światlicowe”, „Przemiany”, „Pion”.

W parze z obowiązkami zawodowymi i aktywnością społeczną szły badania naukowe. Na rok 1934 przypadł debiut wydawniczy Ryszarda Wroczyńskiego. Opublikował wtenczas w krakowskiej serii prac historyczno-literackich studium *Idee dramatów Aleksandra Świętochowskiego na tle pozytywizmu warszawskiego*. Rezultatem dalszych prac nad zagadnieniami pozytywizmu w Królestwie Polskim był doktorat, uzyskany przez Ryszarda Wroczyńskiego w 1938 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim na podstawie dysertacji „*Przegląd Tygodniowy*” jako programowe pismo pozytywizmu warszawskiego. Trzy lata później przygotowany do druku egzemplarz rozprawy spłonął. Niestety, taki sam los spotkał rękopis opracowania o ideałach wychowawczych Mikołaja Grundtviga i ich realizacji w duńskich uniwersytetach ludowych. Stało się to w czerwcu 1941 r. w Grodnie, w czasie wybuchu wojny niemiecko-rosyjskiej.

Okres II wojny światowej nie oznaczał dla Ryszarda Wroczyńskiego zerwania z zawodem. Zmieniły się cele, formy i okoliczności pracy pedagogicznej, lecz jej główny sens — pomoc w rozwoju młodego pokolenia Polaków, pozostał bez zmian. Najpierw, w latach 1939—1941, Profesor pracował w szkole w Grodnie, a po powrocie do Białegostoku zaangażował się w nurt tajnej działalności nauczycielskiej. Oficjalnie był wtenczas zatrudniony w miejscowym Towarzystwie Rolniczym. W okręgu białostockim, podobnie jak na terenie całego kraju, zasięg tajnego nauczania był rozległy. W kwietniu 1942 r. Ryszard Wroczyński wszedł w skład utworzonej w Białymstoku Wojewódzkiej Organizacji Tajnego Nauczania. Grupa ta, powstała z inspiracji ruchu ludowego, objęła swym działaniem obszar całego okręgu, wzmocniła i ulepszyła prowadzoną pracę. Pod koniec 1943 r. białostocka konspiracja nauczycielska znalazła się w strukturach organizacyjnych Departamentu Oświaty i Kultury Rządu Emigracyjnego. W miejsce Organizacji Tajnego Nauczania powołano Okręgową Komisję Oświaty i Kultury, którą reprezentowali: Maria Kolendo, Konstanty Kosiński, Seweryn Gasztowt (po jego aresztowaniu Michał Matoszka) oraz Ryszard Wroczyński jako kierownik Wydziału Szkół Zawodowych i Oświaty Dorosłych. W tym czasie Profesor należał także do Armii Krajowej. Dla ludzi, z którymi brał udział w tajnych kompletach uczniowskich oraz w szerszych pracach organizacyjnych, zawsze żywił najgłębszy szacunek i trwałą pamięć. Dał temu wyraz wiosną 1986 r. w liście do uczestników spotkania nauczycieli taj-

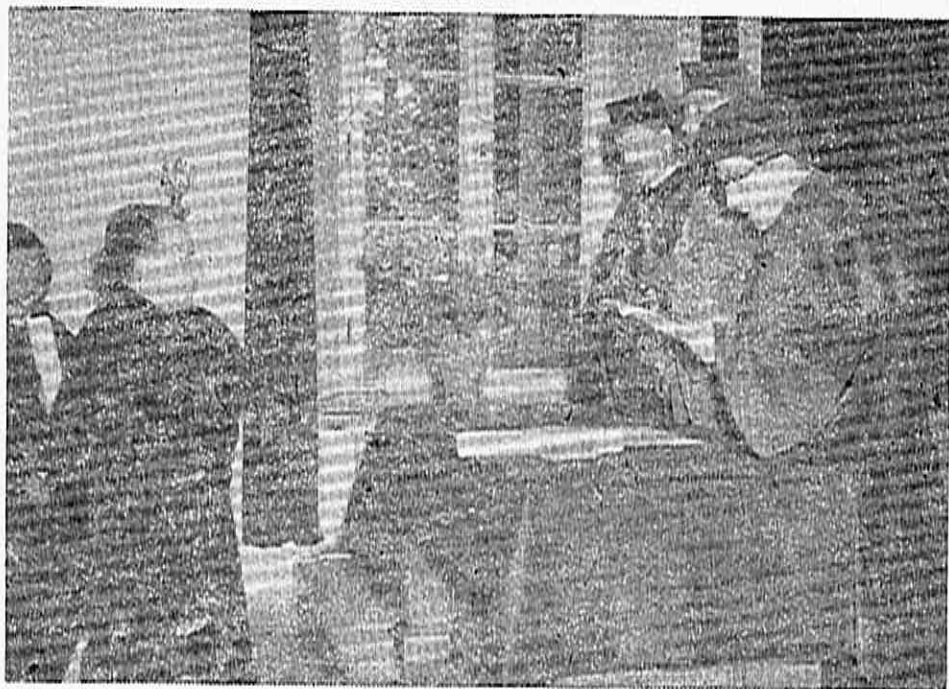
W Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Warszawskiego

Wykład w Uniwersytecie im. W. Humboldta w Berlinie

W rozmowie z Aleksandrą Mujewską

Podczas przyrzeczenia doktorskiego Tadeusza Wujka, 1960 r.

Z uczniami, 1971 r.

nego nauczania z byłego województwa białostockiego; w tym zjeździe nie mógł uczestniczyć ze względu na zły stan zdrowia.

Po odzyskaniu przez kraj niepodległości Ryszard Wroczyński wrócił do swoich wcześniejszych zainteresowań oświatą dorosłych. Jeszcze w 1944 r. został dyrektorem Gimnazjum dla Dorosłych w Białymstoku; pełnił wtedy także funkcję wizytatora szkolnego. Natomiast w 1945 r., po przeniesieniu się do Warszawy, stanął na czele Wydziału Kształcenia Dorosłych w Ludowym Instytucie Oświaty i Kultury. Instytut, który powstał w 1940 r. jako tajna placówka pracy oświatowo-kulturalnej, skupił szereg instytucji działających przed wojną, m.in. Instytut Oświaty Dorosłych, Instytut Teatrów Ludowych czy Poradnię Biblioteczną Bibliotekarzy Polskich. W zarządzie znaleźli się znani oświatowcy, m.in.: Jędrzej Cierniak, Robert Froelich, Kazimierz Maj, Feliks Popławski. Placówka zajmowała się kształceniem dorosłych, czytelnictwem, samokształceniem, zespołami oświatowo-artystycznymi. Wydawała pisma, m.in. „Oświatę i Kulturę” oraz „Pracę Oświatową”. W periodykach tych, a także na łamach „Bibliotekarza”, „Przewodnika Literackiego i Naukowego”, „Przysposobienia Rolniczego”, „Rzeczy Ciekawych” oraz „Zdroju”, Profesor Wroczyński opublikował szereg wypowiedzi na temat edukacji dorosłych oraz popularyzacji oświaty i kultury. W 1947 r., po zmianach w Instytucie, krótko pracował na stanowisku radcy w Departamencie Nauki Ministerstwa Oświaty.

W tamtych powojennych latach, w okresie ostrych walk i konfliktów towarzyszących przemianom ustrojowym i społecznym dokonującym się w kraju, Ryszard Wroczyński rozpoczął systematyczną pracę na polu nauki i związał się zawodowo ze środowiskiem uniwersyteckim. W 1947 r. objął funkcję asystenta-wolontariusza przy Katedrze (Zakładzie) Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego. Nie było to jedyne zajęcie akademickie Profesora. W uczelni tej i w Uniwersytecie Warszawskim prowadził też wykłady zlecane z zakresu oświaty dorosłych. Pracował pod patronatem Heleny Radlińskiej, uznanego autorytetu naukowego i moralnego. Twórczyni Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej z lat 1925—1939 budowała wówczas na nowo swój warsztat naukowo-dydaktyczny. Katedra, którą w krótkim czasie zorganizowała w Łodzi, stała się silnym ośrodkiem badań społeczno-pedagogicznych. W 1949 r. pod kierunkiem naukowym H. Radlińskiej Ryszard Wroczyński habilitował się w Uniwersytecie Łódzkim na podstawie pracy *Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym*. W 1951 r. otrzymał nominację na stanowisko docenta etatowego na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Wraz z H. Radlińską kierował pracami badawczymi podejmowanymi na polu historycznym. Zaczynał się wówczas czas hamowania i przerywania działalności katedry, która w 1952 r. została zlikwidowana.

Jednak nie Uniwersytet Łódzki, lecz Uniwersytet Warszawski stał

się uczelnią macierzystą Ryszarda Wroczyńskiego. Tu osiągał kolejne etapy kariery uniwersyteckiej, począwszy od stanowiska asystenta w Zakładzie Pedagogiki i Organizacji Szkolnictwa (rok 1948), docenta na Wydziale Filozoficzno-Społecznym (1952 — po przeniesieniu z Łodzi), profesora nadzwyczajnego (1955) oraz profesora zwyczajnego (1968). Tu też w 1979 r. przeszedł na emeryturę. W czasie swojej wieloletniej działalności akademickiej Profesor Wroczyński pełnił szereg funkcji we władzach Uniwersytetu Warszawskiego. Był prodziekanem Wydziału Filozoficzno-Społecznego (1952—1953), dziekanem Wydziału Pedagogicznego (1953—1958, 1962—1966), prodziekanem Wydziału Pedagogicznego (1969—1970), dyrektorem Instytutu Pedagogiki na Wydziale Psychologii i Pedagogiki (1971—1975). W 1957 r. zorganizował Katedrę (Zakład) Pedagogiki Społecznej, którą kierował nieprzerwanie do roku 1979.

Uczestnicząc od 1953 r. w organizowaniu Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego i współtworząc program studiów pedagogicznych, Ryszard Wroczyński opowiadał się za szerokim profilem uniwersyteckiego kształcenia pedagogów. Przeciwstawiał się pogładowi, iż jedynym miejscem zatrudnienia tych specjalistów jest szkoła. Wielokrotnie wskazywał na łamach „Kwartalnika Pedagogicznego”, że kształcenie pedagogów winno być zgodne z coraz szerszym zapotrzebowaniem różnych dziedzin życia, w których pedagodzy znajdują zatrudnienie. Zabiegał także o utrzymanie tych studiów, gdy pojawiły się głosy kwestionujące celowość pedagogiki uniwersyteckiej. Taki interwencyjny charakter miała przygotowana przez Profesora (współredaktor Jerzy Wolczyk) praca zbiorowa *Pedagogika i potrzeby społeczne* (1974).

Drugim obok Uniwersytetu Warszawskiego miejscem pracy naukowo-dydaktycznej Ryszarda Wroczyńskiego był Instytut Naukowy Kultury Fizycznej oraz Akademia Wychowania Fizycznego w Warszawie. Długotrwały i owocny związek z tą uczelnią przypadła na lata 1953—1979. W okresie tym Profesor kierował Zakładem Historii Wychowania Fizycznego. Krótko natomiast trwała podjęta przez Ryszarda Wroczyńskiego — przy współpracy Adama Olgierda Uziembly — próba utworzenia Katedry Pedagogiki Społecznej w Wojskowej Akademii Politycznej w Warszawie.

Ważną formą aktywności naukowej Profesora Wroczyńskiego było uczestnictwo w pracach różnych zespołów problemowych. Z pełnym oddaniem angażował się w działalność Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego, gdzie pełnił funkcję przewodniczącego Zespołu Rzecznawców Pedagogiki i Psychologii oraz przewodniczącego Komisji do Spraw Bibliotek Narodowych. Był nadto przewodniczącym Rady Naukowej Pracowni Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk, przewodniczącym Rady Naukowej Instytutu Badań Pedagogicznych oraz wiceprzewodniczącym Rady Naukowej przy Głównym Komitecie Kultury Fizycznej i Turystyki.

Aktywność naukowa i społeczna Ryszarda Wroczyńskiego nie ustąpiła po przejściu na emeryturę. Kontynuował swoje dotychczasowe prace, podejmował nowe, wiele publikował, kreślił też rozległe plany badawcze. Nie przeszkadzały w tym ostre schorzenia, pozostałość po ciężkich zawałach serca. Żywo interesował się postępami badań współpracowników i zawsze miał czas na spotkania z nimi. Przy dobrej kawie, którą podejmował gości, prowadził rozmowy „o życiu”. — Co dobrego słyhać? — pytał niezmiennie. A gdy brakowało owych dobrych wieści, służył radą i pomocą, wspierał krzepiącym słowem, zarażał humorem i optymizmem. Dzielił się też swoimi spostrzeżeniami i uwagami na temat codziennych i szerszych wydarzeń. Z nadzieją patrzył na zmiany okresu 1980—1981, był głęboko zatroskany wydarzeniami ostatnich lat w kraju.

Ryszard Wroczyński nie zdołał zrealizować projektu książki, której nadał symboliczny tytuł *Żywoty nauczycieli polskich*. Zmarł 23 VIII 1987 r. w Warszawie. W owej księdze, poświęconej pedagogom zasłużonym w dziejach naszego kraju, przybyła jeszcze jedna karta...

2.

Zainteresowania naukowe Ryszarda Wroczyńskiego obejmowały dwie dziedziny nauki: historię i pedagogikę. W przypadku pierwszym koncentrował się na dziejach myśli pedagogicznej XIX i XX w. oraz dziejach wychowania fizycznego i sportu, w drugim — na teorii pedagogiki społecznej. Ten umowny podział dalece upraszcza zarówno aktywną, poszukującą postawę badawczą Profesora, jak i związki między wymienionymi kierunkami badań, które wzajemnie stymulowały się i uzupełniały.

Najwcześniejszy, sięgający jeszcze młodzieńczych poszukiwań, był nurt prac nad myślą pedagogiczną ubiegłego i obecnego stulecia. Badania te przyniosły imponującą liczbę opracowań. Należą do nich — pomijając nie zachowaną rozprawę o „Przeglądzie Tygodniowym” (1938) — monografie: *Idee dramatów Aleksandra Świętochowskiego...* (1934), *Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym* (1949), *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.* (1955, wyd. II — 1963). Obok tych ujęć syntetycznych, ukazujących tło społeczne, rozwój i zakres oddziaływania określonych idei, stanowisk czy nurtów ideowych, Profesor Wroczyński opublikował następujące wybory tekstów źródłowych: *Pozytywizm warszawski. Zarys dziejów oraz wybór publicystyki* (1948), *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego* (1958). Wiele uwagi poświęcił również poszczególnym twórcom, wybitnym filozofom i pedagogom przełomu wieków. Przygotował takie krytyczne wybory pism, jak H. Spencer, *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym* (1950), J. Wł. Dawid, *Pisma pedagogiczne* (1961), St. Karpowicz, *Pisma pedagogiczne* (1965).

Ryszard Wroczyński wyznał kiedyś, iż czuje się pozytywistą. Ten wypowiedziany półzartem sąd wyrażał związek duchowy z epoką Augusta Comte'a, Herberta Spencera czy A. Świętochowskiego, z ludźmi, którzy wiedzę o świecie oparli na doświadczeniu i zdobyczach nauki. I takim rzeczywiście jawi się Profesor w swoich pracach: trzeźwy i realistyczny. Czy jednak tylko takim? Będąc „pozytywistą” — był zarazem „antypozytywistą”. Reprezentował nurt humanistyczny w naukach społecznych, podkreślający niepowtarzalność działań ludzkich i zjawisk kultury, zrywający z poznaniem świata opartym na zdobyczach przyrodoznawstwa. Orientację tę, związaną z takimi myślicielami, jak np. Wilhelm Dilthey, Georg Simmel czy Florian Znaniecki, wyprzedzała „pedagogika przeżywana” Jana Henryka Pestalozziego. Profesor Wroczyński dwukrotnie publikował jego utwory: *Pisma pedagogiczne* (1972) oraz we współpracy z żoną p. Rachelą Wroczyńską *Łabędzi śpiew* (1973). To ostatnie dzieło znalazło szerokie odbicie w wielu wypowiedziach Ryszarda Wroczyńskiego. Ukazywało źródła niejednej późniejszej idei pedagogicznej, w tym tezy, iż „życie kształci”.

Prof. Ryszard Wroczyński miał wielu przyjaciół wśród współczesnych reprezentantów orientacji humanistycznej w Polsce. Należeli do nich tacy uczeni, jak m.in. Maria Grzegorzewska, Jan Hulewicz, Aleksander Kamiński, Zdzisław Libera czy Kazimierz Wyka. W kontaktach z nimi znajdował nowe impulsy, czerpał wsparcie, zyskiwał krytycznych odbiorców zgłaszanych pomysłów i rozwiązań naukowych.

Osobne miejsce wśród przyjaciół naukowych Ryszarda Wroczyńskiego zajmował, zwłaszcza w ostatnich latach, Marian Falski. Ten nestor pedagogiki polskiej — notabene uważany przez Profesora za osobę ukształtowaną przez neopozytywizm — pociągał swoimi koncepcjami metodologicznymi, postawą moralną, a przede wszystkim projektami reform oświatowych. Był, jak pisał o nim Ryszard Wroczyński, „pedagogiem walczącym”, autorem koncepcji wyprzedzających swój czas, twórcą materiałów źródłowych do dziejów oświaty polskiej. Profesor usilnie wspomagał dążenia do opublikowania większych fragmentów prac M. Falskiego w „Studiach Pedagogicznych” (1973, 1974), podkreślał znaczenie tych wydawnictw dla teorii ustroju szkolnego, jeden numer „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” poświęcił twórczości tego pedagoga (1981, nr 4). Wyniki szerszych badań nad jego dziedzictwem przedstawił w studium *Marian Falski i reformy szkolne w Rzeczypospolitej* (1988). Los sprawił, że była to ostatnia książka napisana przez Ryszarda Wroczyńskiego.

Wieloletnie prace badawcze, studia źródłowe i analizy uogólniające podejmowane na polu dziejów oświaty i wychowania doprowadziły Ryszarda Wroczyńskiego do ujęcia syntetycznego, obejmującego całą polską spuściznę edukacyjną. Taki charakter ma dwutomowe wydawnictwo *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795* (1983, wyd. II — 1987) oraz *Dzieje oświaty polskiej 1795—1945* (1980, wyd. II — 1987). W książkach

tych Profesor pragnął ukazać, jak sam zaznaczył, wartościowe elementy dziedzictwa oświatowego, które łatwo można zatracić w kolejnych zmianach, przystosowujących system szkolno-wychowawczy do bieżących potrzeb społecznych. To zwięzłe opracowanie, będące wzorem — jak uważali recenzenci dzieła — ujęcia skrócowego, ale jednocześnie przejrzystego i udokumentowanego, postawiło Ryszarda Wroczyńskiego w rzędzie takich autorów zarysów historii oświaty, jak m.in. Stanisław Kot czy Łukasz Kurdybacha.

Postać rozległej syntezy ma również główne dzieło Ryszarda Wroczyńskiego, przygotowane w dziedzinie historii wychowania fizycznego. Jest to książka *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu* (1979, wyd. II — 1985). Podobna też była droga do tego wydawnictwa. Obejmowała studia szczegółowe, które zaowocowały publikacjami źródłowymi: (współpraca Wanda Ferens) *Rozwój kultury fizycznej w okresie Odrodzenia i Oświecenia* (1964), (współpraca Kajetan Hądzelek) *Główne kierunki rozwoju wychowania fizycznego od końca XVIII w. do roku 1918* (1968), (współpraca K. Hądzelek) *Postulaty i działalność Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie wychowania fizycznego* (1974).

Ryszard Wroczyński przyjmował szeroką, kulturowo-pedagogiczną interpretację dziejów wychowania fizycznego. Sformułował i akceptował dyrektywę, aby badane zjawiska czy działalność osób i instytucji analizować na tle procesów i przemian społecznych. Dotyczyło to wszystkich głównych obszarów historii wychowania fizycznego, tj. dziejów wychowania fizycznego w szkole, gier i zabaw ruchowych oraz dziejów sportu i turystyki. Założenia te wpajał także swoim współpracownikom i uczniom. Przez ponad 25 lat pracy w Instytucie Naukowym Kultury Fizycznej oraz Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie wychował wielu historyków i teoretyków wychowania fizycznego. Znajdują się wśród nich m.in.: Kajetan Hądzelek, Henryk Łaskiewicz, Maria Rotkiewicz, Krzysztof Zuchora.

Drugi obszar aktywności naukowej Ryszarda Wroczyńskiego — pedagogika społeczna — wyrosła na skrzyżowaniu zainteresowań historycznych oraz doświadczeń praktycznych wyniesionych przez Profesora z działalności oświatowej. U źródeł tych poczynań znajdował się zapewne także inspirujący wpływ H. Radlińskiej. Syntetyczny rezultat wieloletnich wysiłków podejmowanych w tym zakresie zawarty został w książce *Pedagogika społeczna* (1974), uzupełnianej i doskonalonej w kolejnych wydaniach (1976, 1979, 1985). Praca ta, będąca pierwszą tego rodzaju próbą po publikacjach H. Radlińskiej (*Stosunek wychowawcy do środowiska społecznego*, 1935, *Pedagogika społeczna. Wybór pism*, 1961), odkrywa trwałą cechę koncepcji pedagogicznych Profesora Wroczyńskiego. Poglądy te mają, poza głębokim nasyceniem refleksją historyczną, charakter prakseologiczny. Ryszard Wroczyński był uważnym obserwatorem społeczno-kulturowych wyznaczników procesów edukacyjnych. Do-

strzegając potrzeby, jakie przed systemem nauczania i wychowania stawia zmieniająca się rzeczywistość, wyraźnie też widział skutki, które mogą grozić osobie w sytuacji braku warunków rozwojowych. Stąd też, precyzując przedmiot i zadania uprawianej dyscypliny, twierdził: „Pedagodzy społeczni koncentrują swoje zainteresowanie wokół problematyki roli środowiska w procesie celowej działalności wychowawczej oraz organizowania środowiska wychowawczego, czyli planowego wyzwalańa w nim bodźców i wpływów zgodnych z kierunkiem pracy wychowawczej” (*Pedagogika społeczna*, 1985, s. 68).

Droga Ryszarda Wroczyńskiego przez pedagogikę społeczną, podobnie jak przez historię, była pracowita. Szlak ten wyznaczają następujące opracowania, poprzedzające wymienianą *Pedagogikę społeczną*: *Wprowadzenie do zagadnień pracy oświatowej* (1964), *Praca oświatowa. Rozwój, systemy, problematyka* (1965), *Wprowadzenie do pedagogiki społecznej* (1965; 1968 — tłum. na język czeski *Socialna pedagogika*; 1971 — tłum. na język węgierski *Tarsadolompedagogia*), *Wychowanie poza szkołą* (1968). Wszystkie te prace mają wspólny punkt: dążą do podniesienia statusu naukowego pedagogiki społecznej. Usiłowały odpowiedzieć na pytanie zarówno o miejsce i rolę tej dyscypliny naukowej w życiu kraju, jak i sposoby doskonalenia jej funkcji wewnętrznych. Temu ostatniemu zadaniu służyła również praca zbiorowa (współredaktor Tadeusz Pilch) *Metodologia pedagogiki społecznej* (1974).

W początkach lat 70-tych Ryszard Wroczyński włączył do zakresu pedagogiki społecznej — choć był to także przedmiot odrębnych studiów — refleksję nad kształceniem ciągłym, edukacją trwającą przez całe życie. Odwołując się do swoich studiów historycznych i uwzględniając przeobrażenia będące wynikiem rewolucji przemysłowo-technicznej, wykazał ekspansję wychowania, przenikającą poszczególne fazy rozwoju człowieka oraz różne sfery działalności ludzkiej. Co więcej, określił wynikające stąd konsekwencje dla systemu oświaty, zwłaszcza zaś dla funkcjonowania szkoły. Tezy te zostały przedstawione w studium *Edukacja permanentna. Problemy — perspektywy* (1973, wyd. II — 1976); książka ta przyniosła Profesorowi nagrodę I stopnia Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa i Techniki. Była to pierwsza rozprawa na ten temat w pedagogice polskiej, także jedna z pierwszych w literaturze światowej, obok publikacji m.in. Paula Lengrand'a, R. H. Dave'a czy Dragomira Filipovica. Wyniki dalszych badań oraz rezultaty pracy innych specjalistów nad zjawiskiem oświaty ustawicznej Ryszard Wroczyński przedstawił podczas międzynarodowego sympozjum w Warszawie (1974). Materiały te opublikowano w książce (współredaktorzy: Maksymilian Maciaszek, Jerzy Wołczyk) *Szkoła i edukacja permanentna* (1975).

Profesor Ryszard Wroczyński nie tylko uprawiał pedagogikę społeczną, precyzował jej zreby teoretyczne i metodologiczne, ale także uczestniczył w rozwiązywaniu problemów nurtujących środowisko pedago-

gów społecznych. W 1957 r. stanął na czele grupy uczniów i współpracowników H. Radlińskiej, którzy zorganizowali Zjazd Pedagogów Społecznych w Warszawie. W wypowiedzi przedjazdowej *O właściwe widzenie zagadnień wychowawczych*, opublikowanej na łamach „Głosu Nauczycielskiego” (1957, nr 15), ukazał i skrytykował ograniczenia, jakim była poddawana pedagogika w okresie stalinowskim. Zwrócił uwagę zwłaszcza na dogmatyzm i oderwanie teorii od praktyki pedagogicznej. Zjazd, obradujący pod hasłem „wobec nowych potrzeb życia”, kontynuował linię krytycznych obrachunków z minionym okresem. Na tym gruncie określił sylwetkę etycznie-zawodową pracownika społecznego (pedagoga społecznego), obszary jego pracy, a także sposoby kształcenia.

Postulaty Zjazdu Pedagogów Społecznych w sprawie kształcenia pracowników społecznych na poziomie wyższym rychło zostały urzeczywistnione. W 1957 r. powstała postulowana Katedra Pedagogiki Społecznej w Uniwersytecie Warszawskim, a w 1961 r. — Uniwersytecie Łódzkim. Natomiast tradycje Wolnej Wszechnicy Polskiej miało kontynuować, chociaż w znacznie ograniczonym zakresie (postulowano reaktywowanie tej instytucji), Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej. W obydwu środowiskach — uniwersyteckim i wszechnicowym — zaczęto rozwijać teorię pracy społecznej i oświatowej. Rolę taką pełniła pedagogika społeczna. Obydwa też środowiska stały się miejscem kształcenia i pracy nowych pokoleń pedagogów społecznych. Pod kierunkiem Ryszarda Wroczyńskiego w Katedrze Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego zostały przygotowane prace habilitacyjne Macieja Demela, Heleny Izdebskiej, Aleksandra Kamińskiego, Tadeusza Pilcha, Jerzego Wołczyka oraz Tadeusza Wujka. Ponadto 34 osoby uzyskały stopień doktora nauk humanistycznych.

3.

Aktywność naukowa Ryszarda Wroczyńskiego daleko wykraczała poza środowisko akademickie. Łączyła się z pracami edytorskimi, działalnością społeczną oraz z uczestnictwem w ruchu międzynarodowych konferencji naukowych. Zakres i wymiary tych poczynań unaocznia — z jednej strony — praca Profesora na stanowisku redaktora naczelnego „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, a z drugiej — udział w obradach światowego forum edukacyjnego, jakim jest UNESCO (Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury).

Prof. Ryszard Wroczyński kierował „Przeglądem Historyczno-Oświatowym” nieprzerwanie przez ponad 25 lat, tj. od chwili reaktywowania kwartalnika w 1959 r. („Przegląd” powstał w 1947 r., a w roku następnym jego praca została przerwana). Pismo redagował wraz z zespołem. W ostatnich latach współpracował z redakcją w składzie: Józef Miąso, Kamilla Mrozowska, Tadeusz W. Nowacki (od 1959 r.), Wanda Pawłowska (jako

sekretarz redakcji). Poprzednio zaś członkami redakcji byli: Jan Hulewicz, Zbigniew Marciniak, Teofil Wojeński. W okresie 1959—1987 ukazało się 118 kwartalnych zeszytów „Przeglądu”, zawierających publikacje ponad 700 autorów.

„Przegląd Historyczno-Oświatowy”, kwartalnik Związku Nauczycielstwa Polskiego, zgodnie z linią przyjętą przez Profesora to pismo adresowane zarówno do kręgów naukowych, jak i praktyków wychowania oraz oświaty. Dla jednych i drugich miało być miejscem prezentowania wyników badań nad dziejami szkoły i oświaty polskiej oraz historią ruchu nauczycielskiego. Obok upowszechniania spuścizny pedagogicznej kwartalnik miał animować nauczycielski ruch naukowo-badawczy. Prof. Ryszard Wroczyński podkreślał szczególną wagę tego zadania. W aktywności badawczej nauczycieli na polu historii widział sposób umożliwiający rekonstrukcję wydarzeń i zjawisk, które rozgrywały się z dala od centrów administracyjnych. Uważał, że praca ta daje szansę dotarcia do lokalnych źródeł i wydobycia na światło dzienne zapomnianych, a często bardzo wartościowych tradycji pedagogicznych. Troskę o rozwój badań terenowych, bez których niemożliwe są uogólnienia i syntezy, Ryszard Wroczyński łączył z dostrzeganiem podstawowych potrzeb badawczych, luk i braków fundamentalnych, które trzeba bezzwłocznie uzupełnić. O takich ogólnych zagadnieniach mówiono podczas dyskusji organizowanych przez redakcję „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”. Tematyka tych spotkań była różnorodna: od problemów dydaktyki historii, poprzez działalność wydawniczą ZNP — po zagadnienia badań nad tajną oświatą okresu drugiej wojny światowej.

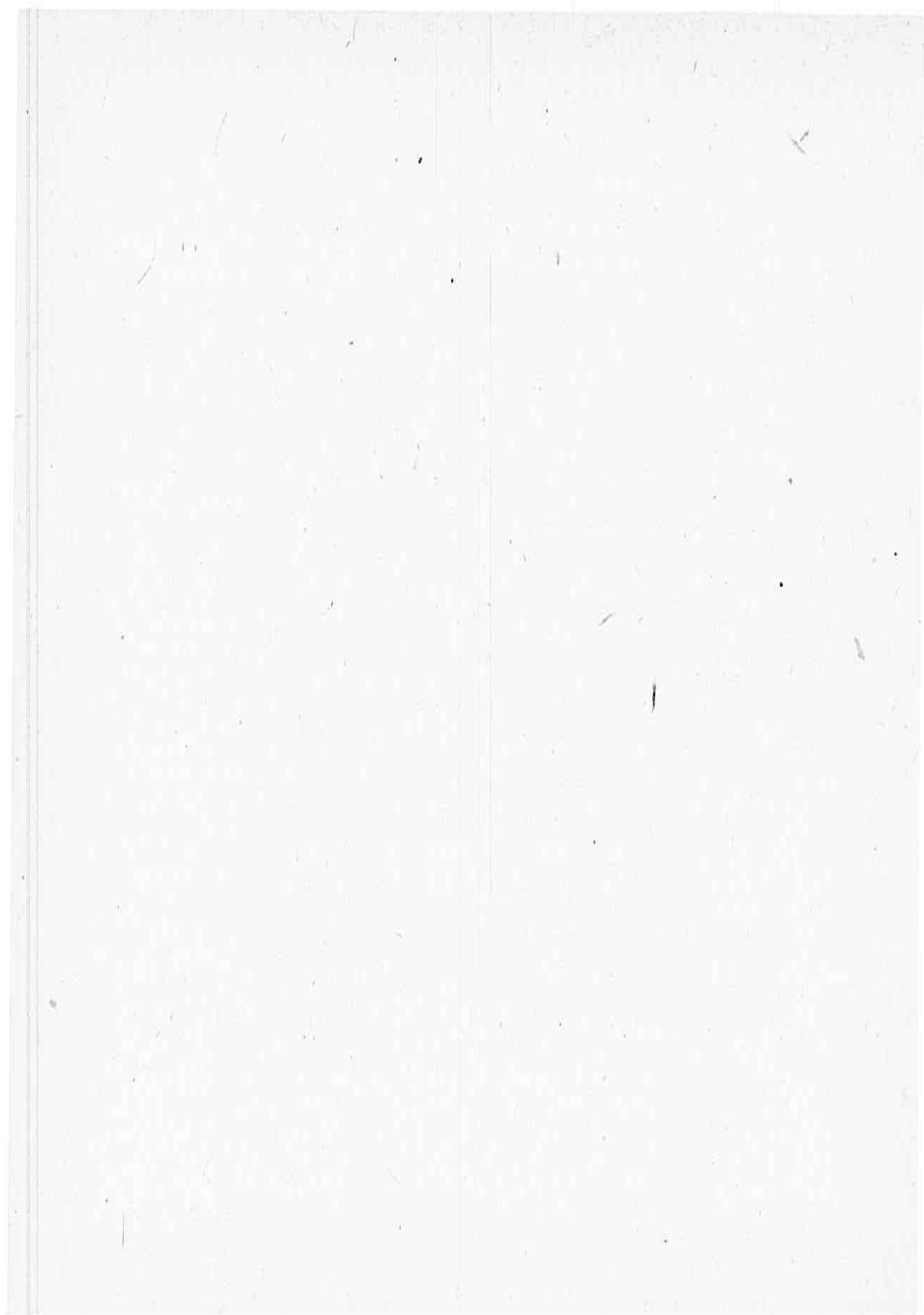
Współorganizatorem większości wymienionych oraz innych dyskusji redakcyjnych była Główna Komisja Historyczna ZNP, której Ryszard Wroczyński był wieloletnim przewodniczącym. Dążył, aby praca komisji pomnażała zasoby źródłowe do dziejów nauczycielstwa polskiego. Miały temu służyć m.in. powołane w 1972 r. i corocznie powtarzane konkursy historyczne. Profesor był gorącym orędownikiem tej formy pracy z nauczycielami. Doceniał wartość wspomnień, pamiątek czy opracowań uzyskiwanych za pośrednictwem konkursów. Działalność historyczną ogniw ZNP traktował za ważny ruch intelektualny i moralny. Podkreślał to własną obecnością na wielu konferencjach, sesjach i zlotach nauczycieli-historyków.

Jakże odległe od problematyki historyczno-naukowych badań nauczycieli wydają się być zagadnienia podejmowane przez europejskie czy światowe kongresy naukowe. Tylko pozornie, i nie dla Prof. Ryszarda Wroczyńskiego. Był częstym uczestnikiem różnych międzynarodowych zgromadzeń naukowych. Celem pierwszych wyjazdów, które odbywał wspólnie z Bogdanem Suchodolskim, były kongresy o wychowaniu we Francji (1957) i Oslo (1961). Reprezentował kraj także później, podczas spotkań pedagogów w Moskwie (1971), Budapeszcie (1972) i Genewie (1975).

Inną możliwość kontaktów zagranicznych stwarzały międzynarodowe organizacje zajmujące się dziejami sportu i wychowania fizycznego. Ryszard Wroczyński był członkiem-założycielem oraz członkiem egzekutywy Association Internationale d'Histoire de l'Education Physique et du Sport, stowarzyszenia działającego w Genewie. Należał również do osób stowarzyszonych w pracującym pod egidą UNESCO Comité Internationale d'Histoire de l'Education Physique et du Sport. Biorąc udział w konferencjach wymienionych organizacji reprezentował Główną Komisję Kultury Fizycznej i Turystyki, a także kwartalnik „Wychowanie Fizyczne i Sport”, w którym od 1967 r. pełnił funkcję redaktora naczelnego. Były to kongresy naukowe w Madrycie (1971), Monachium (1972), Kairze (1973), Wiedniu (1974) oraz w Paryżu (1976). Podczas każdej z wymienionych konferencji Profesor przedstawiał referaty, które dotyczyły ideologii olimpijskiej, roli sportu w wychowaniu młodzieży czy polskich tradycji wychowania fizycznego. Szczególny charakter miał pobyt na kongresie w Monachium, gdyż łączył się z udziałem w uroczystym otwarciu igrzysk XX Olimpiady.

Najszerszym forum międzynarodowym, w którym uczestniczył Ryszard Wroczyński, były konferencje generalne UNESCO. Reprezentował Polski Komitet tej organizacji, skupiającej wówczas ponad 130 krajów członkowskich, podczas trzech kolejnych sesji: w Paryżu (1974), Nairobi (1976) oraz ponownie w Paryżu (1978). Kongresy te, z racji ich globalnego charakteru, odbijały główne problemy występujące w świecie w dziedzinie oświaty, kultury i nauki. Były źródłem wiedzy o złożonym i zróżnicowanym charakterze współczesnych stosunków oświatowych, ukazywały sprzeczności i granice występujące w geografii oświatowej. Konferencje prezentowały także generalne programy przezwyciężania istniejącego stanu rzeczy, a tym samym odzwierciedlały najnowsze trendy rozwojowe oświaty i kultury w ujęciu UNESCO. Profesor Ryszard Wroczyński wszystkie te możliwości wykorzystywał dla studiów porównawczych nad współczesną oświatą, a na tym tle — dla refleksji nad człowiekiem i jego światem.

WIESŁAW THEISS
Warszawa

TADEUSZ W. NOWACKI
Warszawa

POGLĄDY PEDAGOGICZNE RYSZARDA WROCZYŃSKIEGO

Poglądy pedagogiczne Ryszarda Wroczyńskiego zaczęły formować się w czasie studiów w Uniwersytecie Jagiellońskim, zyskały obfity materiał doświadczeń w czasie pracy nauczycielskiej i instruktorskiej w Białymstoku, ale podstawy tych poglądów pedagogicznych wykrystalizowały się ostatecznie w czasie współpracy z Heleną Radlińską. W świadomości powszechnej jest Ryszard Wroczyński pedagogiem społecznym. Oznacza to, że nie uważał on szkoły i wychowania zorganizowanego za jedyne, a może nawet główny czynnik wychowania, jak to jest w widzeniu wielu pedagogów, koncentrujących się na szkole i jej wpływach na młodzież.

W opracowaniach Radlińskiej znajdujemy dążenie do wyświetlenia przyczyn, dla których działalność szkoły, zresztą niedostatecznie upowszechnionej, nie prowadzi do uzyskiwania oczekiwanych wyników. Podanie działaniom badawczym środowiska i czynników, które w nim grają aktywną rolę wychowawczą, ma na celu zwrócenie uwagi na niedostateczność wysiłków szkolno-wychowawczych. Radlińska odkrywa przez to obszary mało znane, a ważne dla praktyki wychowania. Jej nowatorska działalność współtworzy pewien kierunek, pewien prąd myślenia w pedagogice i w ślad za tym wywołuje metodę wyświetlania trudności i diagnozowania rzeczywistości wychowawczej.

Jeszcze jednak nie dochodzą do głosu dążenia do systematyzacji i przemiany tego kierunku myślenia pedagogicznego w strukturę o charakterze dyscyplinarnym. Te natomiast tendencje realizują się w działalności dwu największych spadkobierców Heleny Radlińskiej: Aleksandra Kamińskiego i Ryszarda Wroczyńskiego.

W świetnym szkicu: *Pedagogika społeczna Heleny Radlińskiej na tle myśli wychowawczej Drugiej Rzeczypospolitej*, Ryszard Wroczyński pisze: „Przedmiotem pedagogiki społecznej jest — według określenia Radlińskiej — wzajemne oddziaływanie wpływów środowiska i przekształcających środowisko sił jednostek. Stąd uwaga zwraca się na czynniki

hamujące rozwój i na środki ich niwelowania. Zamykają się one — kontynuując Wroczyński — w dwu sferach pojęciowych, charakterystycznych dla tej szkoły pedagogicznej: kompensacji i przetwarzania środowiska [...] zgodnie z celami planowej działalności społecznej i wychowawczej, z ustalonymi miernikami i wskaźnikami rozwoju" („Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1979, 4/86/, s. 467).

Badanie i przetwarzanie środowiska, zgodnie z ogólnymi założeniami — to wytyczne pedagogiki społecznej Ryszarda Wroczyńskiego. Przetwarzanie zaś to dokonywanie „planowych zmian przy pomocy sił społecznych samego środowiska”.

Ryszard Wroczyński widział wychowanie jako proces, w którym przeplatają się wpływy środowiska społecznego o bardzo różnym kierunku działania z wpływami szkoły. Widział, jak w wielu swych postaciach szkoła wycofywała się z dążeń do wszechstronnego rozwijania wychowanka, skupiając się na erudycyjno-intelektualnym wyposażeniu uczniów. Przyjęte stanowisko pozwoliło mu ostro widzieć sytuację, w której działanie szkoły zderzało się z wpływami środowiska w zakresie kształtowania systemu wartości, charakteru i kultury wychowanka.

To przekonanie o rzeczywistej wielkości wpływów środowiskowych na kształtowanie się przekonań, sposobów postępowania, poglądów i układu wartości w świadomości wychowanka stanowiło światło przewodnie w poszukiwaniach naukowo-badawczych profesora Ryszarda Wroczyńskiego. Z nim wędrował w rozległe przestrzenie historii, poszukując potwierdzenia głównych założeń swego systemu pedagogicznego, gdyż powoli pierwotne przekonanie obrastało badaniami, przynoszącymi dodatkowe szczegółowe twierdzenia, co pozwalało na stopniową budowę systemu poglądów pedagogicznych.

Jakkolwiek poszukiwania historyczne stanowią poważną część dorobku Ryszarda Wroczyńskiego, nie są one pracami jedynie historycznymi, wyjąwszy może monumentalne dzieło z zakresu wychowania fizycznego.

W innych dziełach, czy to wznawiając pisma Jana Władysława Dawida, czy subtelnie rozważając programy oświatowe i wypowiedzi działaczy pozytywistycznych, czy czytając na nowo i udostępniając czytelnikom Pestalozziego, jest pedagogiem, poszukującym potwierdzenia swoich założeń w materiale historycznym przez pogłębienie znajomości środowiska wychowawczego i jego przemian.

Przyciągają jego uwagę ci myśliciele pedagogiczni, którzy poruszeni niedostatkami materialnym i duchowym dzieci, ich widoczną krzywdą i nierównymi szansami rozwoju, powodowanymi przez uwarunkowania środowiskowe — podejmują akcje praktyczne dla przynajmniej częściowego wyrównania szans, dla wyrównywania poziomów materialnych i udostępniania dóbr kultury. Dlatego skupia swoje poszukiwania na postaciach Pestalozziego, Śniadeckiego, Dawida, Karpowicza.

Twórczość Ryszarda Wroczyńskiego przypomina mi duży, starannie

uprawiony ogród, którego ogólny rysunek został uprzednio obmyślany i dlatego każda kwatka ma swoje uzasadnienie w planie ogólnym. Na poszczególnych przejściach odkrywają się nowe widoki. Działy ogrodu nie są bynajmniej z jednolitych drzew — problemów, lecz każdy z nich proponuje wysiłek intelektualny w innym polu zagadnieniowym.

Z grubsza jednak są dwa główne rodzaje uprawy. Jeden obejmuje prace historyczne, w drugim znajdują się analizy współczesności i próby systematyzacji stanowisk, prądów, zjawisk. Dążenie do pewnego systemu jest widoczne w całości tych prac. System zaś charakteryzuje się w tym przypadku zarówno układem głównych pojęć, kryteriami wyboru czy raczej doboru problematyki, jak i konstrukcją poglądów na to, czym jest i czym powinno być wychowanie.

Zdumiewa obfitość prac Wroczyńskiego przy ich starannym wykończeniu. Przyzwyczailiśmy się w ostatnim czasie w pedagogice do prac pospiesznych, byle jakich, pisanych niestarannie.

Pisarstwo naukowe Wroczyńskiego jest dokładne, niespieszne, wyzbyte zbytecznych ozdób, analizujące przedmiot w rozmaitych przekrojach, solidne. Takie jest np. w jednym z podstawowych dzieł prof. Ryszarda Wroczyńskiego, poświęconym pozytywizmowi. Pozytywizm fascynował Ryszarda Wroczyńskiego bogactwem literatury, ale też pociągał jako prawie bezpośredni poprzednik współczesności. Poświęcił też mu dwie zasadnicze książki, niezależnie od dużej liczby artykułów. Pedagogikę pozytywizmu warszawskiego formułowaną przez najwybitniejszych przedstawicieli okresu: Piotra Chmielowskiego, Aleksandra Głowackiego, Henryka Wernica, Aleksandra Świętochowskiego i Anielę Szcówną, przedstawił w III tomie *Zrótdeł do dziejów myśli pedagogicznej*. Poprzedził ją obszernym wstępem, wprowadzającym w główne idee opieki, następnie omówił wpływy, jaki na polską myśl pedagogiczną wywierali inni, filiacje poszczególnych idei oraz przedstawił materiał — czasopisma i książki, na którym oparł swoje rozważania.

Z zajęcia się okresem pozytywizmu powstała publikacja, która w wysokim stopniu uporządkowała naszą wiedzę o prądach pedagogicznych i dążeniach w okresie pozytywizmu: *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*. Podkreśla w niej Wroczyński solidaryzowanie się największych pisarzy i naukowców: Aleksandra Świętochowskiego, Bolesława Prusa, Chmielowskiego, Adolfa Dygasińskiego, w walce przeciw tradycyjnej szkole i tradycyjnym systemom kształcenia, podtrzymującym tradycje szlacheckich (s. 81).

Wroczyński rozpoczyna od Spencera i ukazuje filiacje zachodzące między poglądami Herberta Spencera a publicystami i pisarzami pozytywistycznymi.

Herbert Spencer interesuje Wroczyńskiego przede wszystkim jako krytyk systemu dydaktycznego szkoły klasycznej i jako teoretyk szkoły

burżuazyjnej, wytyczający jej kierunek i treści kształcenia dyktowanego utylitaryzmem. Kryterium utylitaryzmu jest dla Wroczyńskiego zbyt ciasne. Pisz o szkole humanistycznej:

„Szkoła humanistyczna realizowała w miejsce średniowiecznych siedmiu sztuk wyzwolonych szeroki plan nauczania, nie pełniący roli służebnicy teologii, ale dający podstawy poglądu na świat, opartego na dotychczasowych osiągnięciach myśli ludzkiej. Mieszczaństwo i masy plebejskie w walce z obozem feudalnym poszukiwały oparcia w nauce i kulturze starożytnej. Zwrot do starożytności był w owym czasie ruchem na wskroś praktycznym i racjonalnym. Myśl grecka i rzymska obfitowała w twórcze osiągnięcia jaskrawo odbijające od jałowości średniowiecznego dogmatyzmu” (s. 74). Szkoła humanistyczna była więc racjonalna i praktyczna, odpowiadała potrzebom społecznym, stąd Wroczyński jak gdyby szkołę humanistyczną osądza poza krytyką negatywną. „Szkoła humanistyczna była w wiekach XIV—XVI szkołą walki z obskurantyzmem i zacofaniem nauki średniowiecznej, reprezentowała twórczy dorobek myśli ludzkiej, a jednocześnie była szkołą najsilniej powiązaną z potrzebami rodzącej się nowej klasy społecznej” (s. 75).

Jednakże szkoła realna, mimo że wywołana potrzebami przemysłu, nie wywołuje tej akceptacji, ze względu na zbyt utylitaryzm, zacieśniający jej program.

Chwaląc Spencera za walkę z przestarzałą szkołą klasyczną, ukazuje niezwykle ostro skrajny utylitaryzm Spencerowskich projektów, powstały na podstawie biologicznej koncepcji życia społecznego.

Twórczość Henryka Wernica, Piotra Chmielowskiego, Aleksandra Świętochowskiego analizuje Ryszard Wroczyński ze względu na ich stosunek do ówczesnej szkoły i wychowania. Krytycyzm wobec szkoły stanowi oznakę postępowości, gdyż szkoła ówczesna była wyrazem jeszcze feudalnych stosunków. Natomiast programy napraw rozpatruje Autor ze stanowiska stosunku do klas społecznych i przemian społecznych.

Chociaż więc Świętochowski stwierdzał, że celem wychowania jest „rozwijać do najwyższego natężenia wszystkie przyrodnicze siły człowieka” i przygotować go do umiejętnej działalności w warunkach życiowych (S. Świętochowski, *Nowe Drogi*, „Przegląd Tygodniowy”, 1874), to jednak dyskwalifikują go ujawnione tendencje utylitarystyczne. Podobna krytyka spotyka Dygasińskiego. Istnieją w jego poglądach myśli i tendencje nader pozytywne i wywołujące akceptację.

A. Dygasiński, zwolennik upowszechnienia wykształcenia podstawowego zbudowanego na podstawach racjonalnych i laickich, pragnie szkoły podstawowej o rozwiniętym programie, jednakowej dla wszystkich dzieci, dającej rzeczywiste podstawy wykształcenia. Uzasadniał to potrzebą porozumienia wszystkich członków społeczeństwa i konieczności zespołowego działania.

Karpowicz demaskuje klasowy charakter szkół, stwierdzając, że syste-

my wychowania utrwalają i pogłębiają obłudę i zjawiska wyzysku. Szkoła jest narzędziem zacofania i staje w służbie ucisku. Wykształcenie klasyczne — stwierdza Karpowicz — odpowiada poglądom i dążeniom warstwy zamożnej i panującej, arystokracji rodowej i duchowej, natomiast kształcenie realne odzwierciedla interesy przemysłowców, kupców i ziemian.

Krytyka przestarzałych typów szkół, ich programów i sposobów działania stanowi o dodatnich wartościach w poglądach tych pisarzy. Ale rzeczywistą próbą wartości są podstawy filozoficzno-społeczne. Z tego stanowiska prof. Ryszard Wroczyński ocenia analizowanych pisarzy i ich poglądy. Krytyka była przeprowadzana w stosunku do biologizmu i utilitaryzmu, których uzasadnienie dał Herbert Spencer. „Oba założenia — pisze Wroczyński — utilitaryzm i biologizm — maskowały określone funkcje klasowe tej pedagogiki, która formułując cele wychowawcze realizowała społeczne zamówienie kapitalizmu wolnokonkurencyjnego. Użyteczność i trzeźwość, systematyczna praca gospodarcza w myśl hasła Guizota rzuconego burżuazji francuskiej *Enrichessez vous!* — bogaciecie się — to były naczelne wskazania wychowawcze uporczywie i bezwzględnie podnoszone w programach społeczno-wychowawczych mieszczaństwa w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w.” (1963, s. 84).

Tym samym dyskwalifikuje Wroczyński także szkołę realną jako służącą utilitarnym interesom jednostki i interesom wielkiego przemysłu.

Ten kateryczny osąd wywołuje pewne uwagi. Nie można nie spostrzec, że wielu publicystów ówczesnych traktowało drogę do wzbogacenia gospodarczego jako drogę do wzmacniania narodu i świadomości narodowej, oparcia się zakusom rusyfikacyjnym, jeśli chodzi o Królestwo Polskie. Ponadto nie tylko sama negacja wykształcenia klasowego, ale i utilitaryzm był bronią skierowaną przeciw szkołom, kształcącym wychowanków, których nie obowiązywał przymus pracy, którzy mogli swobodnie kształtować swoje życie, opierając się na majątku lub przywilejach. Mimo że Wroczyński wydobywa tu podstawowe prawdy, sprawy zdają się być bardziej złożone.

Analizując poglądy pozytywistyczne stwierdza Ryszard Wroczyński ścieranie się dwu szkół pedagogiki mieszczańskiej. Jedna, wywodząca się jeszcze z feudalizmu i wsparta etyką obowiązku Kanta, aprobowała surową dyscyplinę szkolną, sankcjonowała rygoryzm, skrępowanie szkolnego i pozaszkolnego życia ucznia. Druga, wywodząca się od Rousseau, głosiła uzasadnione teorią dążenie do swobodnego rozwoju ucznia. Stanowiła ona podstawę walki wielu pedagogów z rygoryzmem i formalizmem w wychowaniu. „Dość powszechnie była — pisze Wroczyński — uważana za, jedynie postępową i twórczą teorię pedagogiczną. Nie dostrzegano jej błędnych przesłanek, niedoceniała roli wychowania w procesie rozwoju” (1963, s. 67).

Rozważając programy, tworzone przez pozytywizm, tropi Wroczyński

wszystkie dążenia, które wprawdzie ujawniały się jako reformatorskie, albo kreślone były według horyzontu ziemiańskiego dworu, albo też ukazywały wyraźnie filantropijny stosunek do chłopów. Te postawy sprzyjały upowszechnianiu oświaty, jakkolwiek nie godziły w interesy klas posiadających, interesy ziemiaństwa. Wyszukiwał więc takie sformułowania, które wyraźnie stawiały po stronie chłopów, traktowały kulturę ludową jako źródło kultury, nie miały w sobie pierwiastków opiekuńczego propagowania „wyższej” kultury szlacheckiej. Dlatego w zaskakujący sposób obnaża klasowe ostrze ukryte w programach pozytywistów.

W większości programów pozytywistycznych ukryte były próby pogodzenia szlachty z mieszczaństwem we wspólnych zabiegach nad budowaniem warsztatów pracy, przyzwyczajaniem szlachty do łokcia i metra.

Wśród pisarzy pozytywizmu Wroczyński wyraźnie wyróżnia Karpowicza. Karpowicz jest najbardziej zagorzałym wrogiem obłudy i niesprawiedliwości kapitalistycznego ustroju, w którym, jak pisał, „gdy prawa ręka dobra z krzywdą ludzką gromadzi, lewa niekiedy z jałmużną się wyciąga” (1963, s. 69).

Wroczyński rozpatruje procesy społeczne i walki ideologiczne w Królestwie w oświetleniu materializmu historycznego. Píše o Karpowiczu: „W ocenie zarówno dawnych, jak i współczesnych teorii pedagogicznych wyraźnie ujawniają się u Karpowicza wpływy myśli marksistowskiej, nie są one jednak ani konsekwentne, ani pełne, nie dochodzi bowiem Karpowicz do uznania walki klasowej za decydujący czynnik rozwoju dziejowego” (1963, s. 69—70).

W programach oświatowych ukazuje Wroczyński ścieranie dążeń konserwatywnych z postępowymi. W ten sposób przedstawia, jak pod koniec XIX wieku kielkują nowe tendencje wynikające z niedostatków myśli spencerowskiej. „Znalazły one swój wyraz w całym gąszczu systemów oznaczanych mianem pedagogiki osobowości, pedagogiki kultury, pedagogiki eksperymentalnej, pedagogiki socjalnej, wychowania obywatelskiego itp., których cechą wspólną stanowił reformizm oraz poszukiwanie takiej struktury szkoły, takich metod nauczania i wychowania, które by skuteczniej niż tradycyjne systemy podtrzymywały istniejącą organizację stosunków społeczno-ekonomicznych” (1963, s. 85).

Wroczyński wyodrębnia wśród tych prądów ruch nowych szkół, którego zrzeszenie powstało w Genewie. Zwalczały one zarówno starą szkołę klasyczną, jak i praktyczne założenia szkół realnych. Zwalczały dogmatyzm w nauczaniu, proponowały wychowanie z dala od wielkich skupisk, naukę połączoną z aktywnością i samodzielnością młodzieży.

Wysuwa się w końcu XIX wieku grupa pedagogów, krytykujących zarówno system nauczania, oparty na treściach filologicznych szkoły klasycznej, jak i system nauczania zastosowany w szkołach realnych,

a przystosowany do potrzeb bogacącego się mieszczaństwa. Krytykę taką podjęli: Izabela Moszczeńska, Ludwik Krzywicki i przede wszystkim Karpowicz. Tych autorów cytuje Wroczyński obficie jako prezentujących nowe postawy i interesy nowych klas społecznych, walczących dopiero o uznanie. Karpowicz np. „wykazywał, iż propaganda nauk przyrodniczych w okresie pozytywizmu nie była wyrazem poszukiwania takich podstaw kształcenia, które by zapewniały najpełniejszy rozwój jednostek i dawały jej znajomość otaczającej rzeczywistości, ale miała na względzie wyłącznie czynniki natury utylitarnej. W wiedzy przyrodniczej szukano wytycznych do powodzenia w interesach kupieckich i wytwórczości przemysłowej; w prawach przyrody — uzasadnień dla teorii rozwydrzonego liberalizmu usprawiedliwiającego »naturalną« konieczność nieograniczonego wyzysku i nieograniczonej nędzy” (1963, s. 90).

Dlaczego Wroczyński zajął się szczególnie Dawidem, ujawnia ocena stanowiska Dawida w sporze o treść wychowania. „W sporze o treść wykształcenia — pisze Wroczyński — na szczególną uwagę zasługują poglądy Jana Władysława Dawida. Główny przedmiot sporu — jakim treściom należy przyznać przewagę w programach szkolnych: realnym czy humanistycznym, uważał Dawid za błędny w swej istocie i zwięzający złożoną problematykę reformy szkoły. Obie grupy przedmiotów — matematyczno-przyrodnicze i humanistyczne — spełniają, zdaniem jego, określoną funkcję w wykształceniu ogólnym [...] Istota zagadnienia [...] leży nie w alternatywie wyboru między klasycyzmem i realizmem, lecz w podejmowaniu zadań i funkcji szkoły [...] Utylitaryzmowi i encyklopedyzmowi przeciwstawia zadania ogólnokształcące i wychowawcze szkoły” (1963, s. 90—91).

Szycówna interesuje Wroczyńskiego jako przedstawicielka pedologii. Napisze o pedologii: „Zarzucono jej zbyt ni relatywizm, niedocenywanie świadomego działania wychowawczego w kształtowaniu osobowości dziecka. Niewątpliwą jednak wartością tego kierunku było przeciwstawianie się dogmatyzmowi i formalizmowi w wychowaniu oraz rozbudzenie zainteresowań problematyką rozwoju dziecka. Taką też rolę u nas spełniły szczególnie badania zespołowe i prace Anieli Szycówny” (1963, s. 123).

Ale nie tylko takie zasługi ma Szycówna. „Jest również Szycówna jednym z pierwszych naszych pedagogów, którzy zwrócili uwagę na funkcję wychowawczą środowisk pozaszkolnych, rodziny, zespołów rówieśniczych, otoczenia społecznego. Problemy pedagogiki społecznej — planowego i celowego oddziaływania na środowisko pozaszkolne, opieki nad dzieckiem wymagającym pomocy społecznej — znalazły w Anieli Szycównie gorącego rzecznika i znakomitego propagatora” (1963, s. 125).

Uznanie wpływów środowiskowych za istotny czynnik wychowawczy prowadzi do wyodrębniania w środowisku instytucji i ośrodków, które

wywierają ten wpływ i meliorują samo środowisko wychowawcze. Z tego stanowiska szuka Ryszard Wroczyński takich pozaszkolnych instytucji w Królestwie Polskim w XIX w. Znajduje je w postaci kursów naukowych organizowanych przez Jadwigę Szczawińską, w postaci Czytelni Pism Naukowych, a później Czytelni Dzieł i Pism Naukowych, a następnie w problematyce samokształcenia, podejmowanej przez W. M. Kozłowski, redaktora *Poradnika dla samouków*, Stanisława Michalskiego, w artykułach Stanisława Karpowicza.

Z czytelnictwem wiąże się żywy ruch samokształceniowy, pomocny w rozwoju świadomości narodowej, oraz powstawanie kółek, z których Autor wyróżnia kółka socjalistyczne, studiujące literaturę antykapitalistyczną. To prowadzi do analizy wydawnictw i ruchu wydawniczego jako czynników sprzyjających ulepszeniu środowiska.

Następnym zjawiskiem, które Wroczyński starannie analizuje, jest oświata ludowa. Podkreśla nieprzyjazny stosunek dla socjalizmu Aleksandra Świętochowskiego, Konrada Prószyńskiego i Mieczysława Brzezińskiego. Wroczyński analizuje działalność Prószyńskiego ze stanowiska klasowego, odstawiając jego powiązania ze stronnictwem realistów. Podobnie oświetla działalność Brzezińskiego, ukazując jednocześnie postępowe rysy tej działalności, odcinanie się od filantropizmu oświatowego. Przytacza też w sprawie oświaty ludowej głos Floriana Łagowskiego i Piotra Chmielowskiego.

Sprawa czytelni, bibliotek i czytelnictwa stanowi żywy ośrodek zainteresowań Ryszarda Wroczyńskiego. Na tym tle szkicuje walkę między czynnikami zachowawczymi - a postępowymi. Kółkom socjalistycznym przypisuje wybuch strajku szkolnego.

Ryszard Wroczyński przedstawia kolejne akcje oświatowe, inicjowane przez rozmaite koła społeczne, „walkę o lud” poprzez problemy oświaty ludowej i na tym tle poglądy znakomitych działaczy, jak Stefania Sempołowska, Ludwik Krzywicki, Tadeusz Rechniewski. Końcowym akcentem tej obszernej rozprawy jest przedstawienie powstania szkół ludowych i rolniczych, którym patronowali Jadwiga Dziubińska, Zygmunt Nowicki, Karol Klimek, Edward Abramowski, Irena Kosmowska i inni.

To dość dokładne omówienie rozprawy o programach pozytywistycznych ma na celu zilustrowanie tezy, że Wroczyński poszukiwał korzeni pedagogiki społecznej i uzasadnienia własnego stanowiska poprzez analizę stosunkowo bliskiej historii, bezpośrednio poprzedzającej powstanie II Rzeczypospolitej. Nie prowadzimy więc tej analizy ze stanowiska historyka, ale dla ukazania metody profesora Wroczyńskiego w budowaniu podstaw pedagogiki społecznej poprzez odnajdywanie poprzedników i problemów, które uzasadniały widzenie wychowania jako szerokiego procesu, w którym szkoła gra bardzo ważną, ale nie jedyną rolę.

I na tym można by zakończyć omówienie historycznych prac prof.

Ryszarda Wroczyńskiego. Wyjąwszy prace z dziedziny historii wychowania fizycznego szuka on w dziejach przykładów walki o prawa dziecka, przykładów popierających konieczność wyrównywania szans rozwojowych przez ulepszanie środowisk wychowawczych.

U podstaw poglądów pedagogicznych Wroczyńskiego znajduje się układ pojęć, który ukształtował się jako zespół narzędzi badawczych pedagogiki społecznej. Należy tu pojęcie środowiska i środowiska wychowawczego, oświaty pozaszkolnej, wychowania równoległego, grup rówieśniczych, ognisk wychowawczych, typologie i klasyfikacje środowisk. Ten układ pojęć implikuje kierunki poszukiwań badawczych, jak również umożliwia formułowanie niektórych ogólnych tez wychowawczych.

Jak wspomnieliśmy, jest to teza o wielostronności wpływów wychowawczych i związana z nią teza o możliwości ulepszania środowisk wychowawczych i przez to wyrównywania szans ekonomicznych, społecznych, kulturowych. Prowadzi to do opisu różnych środowisk wychowawczych, badania ich struktur, czynników, pomiaru, klasyfikacji.

Na uwagę zasługuje publikacja *Wychowanie poza szkołą*, wydana w cyklu Biblioteka Nauczyciela. Sugeruje to popularny charakter tekstu. Jest on rzeczywiście popularny w sensie dostępności i przystosowania sposobu opracowania do masowego czytelnika. Jednakże ujęcie tematu jest oryginalne i prof. Ryszard Wroczyński przy tej właśnie sposobności przeprowadza szereg dodatkowych tez i analiz.

Rozpoczyna od problemu wychowalności, sięga więc w zagadnienie bardziej podstawowe niż działalność szkoły i wpływy środowiska. Trzeba bowiem najpierw ustalić, że istnieje wychowalność, to znaczy możliwość kształtowania człowieka na drodze wpływów zorganizowanych i nie zorganizowanych. Temat ten wprowadza przedstawieniem sporu w prasie warszawskiej lat osiemdziesiątych zeszłego wieku, czy oświata wpływa korzystnie na rozwój moralny ludzi. Pozornie przestarzały spór między zwolennikami tezy, że osobowość i działalność człowieka determinuje jego wyposażenie dziedziczne, a tymi, którzy jak Staszic czy współcześnie Skinner uważają, że „wszystko można z każdego zrobić”, nie jest zupełnie przestarzały. Wroczyński powołuje tu Locke'a, encyklopedystów, Diderota i Holbacha, a z drugiej strony deterministów i Lombrosa. Ten zdawało się przebrzmiały spór ożywa obecnie w nowej szacie na skutek odkryć i eksperymentów inżynierii genetycznej. Wroczyński kończy swoje rozważania, powołując się na sformułowanie „krytycznego optymizmu” Rowida, który uświadamia sobie trudności, ale i wierzy w możliwości leczenia i uzdrawiania psychiki.

Uznając ten krytyczny optymizm, Wroczyński rozróżnia trzy rodzaje sytuacji wychowawczych, które kształtują ludzi. Pierwszy rodzaj organizuje szkoła planowo i systematycznie przez przygotowanych odpowiednio pracowników. Drugi rodzaj sytuacji, również o formalnym cha-

rakterze, przynosi uczestnictwo w rozmaitych instytucjach, z których jedne wspomagają szkołę, jak np. świetlice czy młodzieżowe domy kultury, kolonie itd., inne wynikają ze szczególnych potrzeb dziecka, jak domy dziecka, internaty, rodziny zastępcze. Trzeci zaś rodzaj sytuacji wychowawczych tworzy bezpośrednio uczestnictwo w procesach życia społecznego.

Ryszard Wroczyński stwierdza, że pod wpływem nauki i techniki życie społeczne coraz więcej się racjonalizuje, co w pedagogice znajduje wyraz w organizowaniu pozytywnych podnięt rozwojowych w środowisku lokalnym dziecka, osiedlu mieszkaniowym itp. Nawet więc samorzutne wychowanie realizuje się wprawdzie w procesie naturalnych doświadczeń, ale rodzaj stymulujących je podnięt jest zamierzony i planowany (1968, s. 19).

Zagadnienie środowiska wychowawczego kieruje uwagę Autora na Pestalozziego i jego poczynania, które miały na celu nie tylko uformowanie innego procesu kształcenia, ale również organizację środowiska dziecka, sprzyjającego wychowaniu moralnemu. Uwagę prof. Ryszarda Wroczyńskiego w poczynaniach Pestalozziego przyciąga serdeczna miłość do dzieci oraz podjęcie wysiłków do zorganizowania dziecięcego środowiska nauczania i pracy. Te dwa czynniki spowodowały ogromny wysiłek nad ponownym wydaniem niektórych podstawowych pism Pestalozziego w Bibliotece Klasyków Pedagogiki i *Łabędziego śpiewu* w przekładzie Profesora i p. Racheli Wroczyńskiej. W działalności Pestalozziego pojawiają się pierwsze ośrodki wychowania pozaszkolnego, które później przybierały różną formę. W różnych krajach powstawały rozmaite instytucje o charakterze środowiska wychowawczego. Można tu wspomnieć choćby o antropinach. W Polsce tworzenie takich środowisk nastąpiło później. Prof. Wroczyński wylicza ogródki jordanowskie z ich szerokim początkowo programem wychowawczym, osiedla szkolne, upowszechniane przez Bogdana Nawroczyńskiego, kółka krajoznawcze, Związek Harcerstwa Polskiego.

Spór o ważność czynników wychowania kończy prof. Wroczyński orzeczeniem: „Współczesna nauka odrzuca naiwny optymizm filozofów-empiryków, głoszących tezę, że psychika człowieka kształtuje się wyłącznie i jedynie pod wpływem bodźców zewnętrznych i otoczenia. Aprobując wyposażenie biologiczne w postaci zadatków i dyspozycji wrodzonych, wskazuje na wielkie zadania i możliwości wychowania, ale i na złożony charakter planowanej pracy wychowawczej, która uwzględniać winna rozległy zakres czynników natury biologicznej i środowiskowej, warunkujących jej rezultaty” (1968, s. 31). Podkreślając rolę wpływów środowiska i jego różnorodność, wymienia Ryszard Wroczyński następujące działy:

- pedagogika rodziny,
- pedagogika pracy,

- wychowanie odbiorców,
- pedagogika czasu wolnego,
- poradnictwo społeczno-wychowawcze,
- wychowanie zdrowotne.

Może warto tu zaznaczyć, że prof. Wroczyński jako jeden z pierwszych w Polsce po II wojnie użył terminu: „pedagogika pracy”.

W tej niewielkiej rozmiarami książeczce zmieścił przecież Autor niemało jeszcze innych problemów. Przeprowadził w zarysie analizę środowiska miejskiego i wiejskiego, kończąc rozpatrywanie różnic między tymi środowiskami zdaniem: „Wśród różnorodnych funkcji wychowania pozaszkolnego na czołowe miejsce wysuwa się wprowadzenie młodej generacji w krąg szerszych styczności społecznych i kulturowych. Pełniejsze poznanie wpływów i bodźców rozwojowych, działających na młodą generację w środowisku jej życia, stworzy bardziej racjonalne podstawy dla planowania wychowania pozaszkolnego w różnorodnych typach środowisk miejskich i wiejskich, umożliwi tej ważnej dziedzinie wychowania bardziej skuteczne osiąganie podstawowych celów i zadań życiowych” (1968, s. 70). Rozważa dalej zagadnienie kultury masowej, a szczególnie wpływ telewizji na użytkowanie czasu wolnego i na udział młodzieży w kołach twórczości. Zgłasza wiele uwag krytycznych wobec upowszechniania przyzwyczajęń do spędzania długich godzin przed telewizorem, zwraca uwagę na deformacje fizyczne widzów.

Wychowanie poza szkołą jako praca popularyzująca przedstawia wiele problemów, oświetla je i porządkuje. Obok wspomnianych Autor rozważa jeszcze społeczność szkolną i pozaszkolną. W szkolnej ukazuje jej „anatomię, poprzez analizę samorządu i prac pozalekcyjnych, amatorskiego teatru młodzieży i związków młodzieży”. Ważną rolę gra też środowisko mieszkaniowe z placami zabaw, klubami młodzieży oraz rodzina.

W rozdziale o rekreacji ukazuje biologiczne podstawy wypoczynku, dokonuje przeglądu teorii różnych form wypoczynku. Przegląd placówek wychowania pozaszkolnego obejmuje w książce różne środowiska: pałace młodzieży, młodzieżowe domy kultury, ogniska pracy pozaszkolnej, świetlice, ogrody jordanowskie, prace gier i zabaw, stacje specjalistyczne. Podkreślił też Autor udział nauczycieli w organizacji wychowania pozaszkolnego i współdziałanie placówek tego wychowania ze szkołą.

Jednym z najdojrzałych dzieł prof. Ryszarda Wroczyńskiego jest *Praca oświatowa*, wydana w ramach Biblioteki Wiedzy Pedagogicznej w roku 1965. Systematyzuje ona szereg zagadnień, których część porządkowana była w poprzednio omawianych pracach. Ryszard Wroczyński pisał ją po przeprowadzeniu podstawowych analiz rozmaitych środowisk wychowawczych i działających w nich wpływów. Analiza ta zostaje w książce pogłębiona.

Autor rozpoczyna od genezy historycznej zagadnień, a właściwie od

początków zorganizowanego systemu oświaty pozaszkolnej, i przedstawia kolejno dorobek w tym zakresie w Anglii, w krajach skandynawskich, poświęcając ciepłe stronicie działalności Grundtviga i uniwersytetów ludowych w Danii. Następnie przedstawia początki pracy oświatowej w Polsce i pracę oświatową w okresie II Rzeczypospolitej.

Po tym wstępie historycznym prowadzi analizę pojęć podstawowych, a więc samej oświaty dorosłych, zadań z nią związanych i typologię tych zadań.

Próby typologii zadań dokonuje po rozważeniu treści kongresu oświaty dorosłych w Elsinore w 1949 r. i w Montrealu w 1960 r. Ma więc do dyspozycji wyniki pracy teoretyków na całym niemal szybko zmieniającym się świecie. Szczególnie podkreśla nowe funkcje oświaty dorosłych, wśród których zrozumienie źródeł zmienności świata, opanowanie tych zmian i ich kontrolowanie, nadzorowanie staje się szczególnym zadaniem (1965, s. 51, 52). Na materiale dotychczasowym własnych przemyśleń i dorobku światowej myśli opiera próbę typologii zadań oświaty dorosłych.

Typologia zadań oświaty dorosłych obejmuje przede wszystkim dawne zadania kompensacyjne, szczególnie ważne w społeczeństwach o poważnym odsetku analfabetów i w środowiskach o nisko zorganizowanym szkolnictwie, nie obejmującym całej ludności. Wysuwają się one na czoło w krajach opóźnionych kulturalnie.

Inny zespół zadań wynika z szybkości przemian we współczesnej cywilizacji. Obecnie nie można obmyśleć takiego przysposobienia do życia, które wystarczałoby na całe życie. Stąd konieczność nieustannego kształcenia. Nazywa się to niekiedy drugim torem kształcenia. Zalicza się do niego wszystkie instytucje stanowiące nadbudowę szkoły. Instytucje te stale się rozwijają i nabierają cech masowości.

Trzecia funkcja oświaty dorosłych „wypływa z wielkiego bogactwa współczesnej kultury i polega na udostępnianiu jej osiągnięć najszerszym kręgom [...] oraz organizowaniu aktywnego uczestnictwa w życiu kulturalnym” (1968, s. 59).

Wreszcie zadania oświaty dorosłych można rozpatrywać ze względu na poziom przygotowania ogólnego i zawodowego. Ponieważ grupy podlegające wpływowi oświaty dorosłych są w najwyższym środkiem niejednolite, heterogenne, trzeba wiązać zadania oświatowe z istotnymi potrzebami rozmaitych grup wiekowych i kształceniowych (1968, s. 61, 62).

Podejmuje też Ryszard Wroczyński dyskusję nad klasyfikacją form pracy oświatowej. Analizuje próby klasyfikacji proponowane przez Jana Muszkowskiego i Helenę Radlińską. Muszkowski wyróżnił środki działania oświatowego, jak żywe słowo, pismo i druk, obraz, muzyka i śpiew, oraz akcję, tj. uczestnictwo, obserwacje natury i życia, ćwiczenia fizyczne, obcowanie towarzyskie. Do form organizacyjnych zaliczył: internat, salę wykładową, klub, bibliotekę i czytelnię, muzeum i wystawę, teatr, kino, radio i środowisko ludzkie.

Radlińska podzieliła placówki oświatowe na cztery kategorie: nauczanie zbiorowe, nauczanie indywidualne, współzycie wychowawcze, dostarczające narzędzi. Wewnątrz każdej kategorii wyróżniła Radlińska dalsze bardziej szczegółowe rodzaje.

Ryszard Wroczyński po analizie tych propozycji raczej proponuje „luźną” systematyzację. Wyróżnia więc kształcenie systematyczne, dokonywane w najrozmaitszych szkołach i instytucjach kształcących, nie wyłączając uczelni korespondencyjnych. Dalej wyodrębnia czytelnictwo i samokształcenie jako oddzielny rodzaj działalności oświatowej dorosłych. Trzecim rodzajem jest upowszechnianie kultury i do tej kategorii zalicza się również mass media. Czwartą i ostatnią kategorię stanowi twórczość amatorska i rekreacja.

W pracy omawia też współczesne problemy kształcenia pozaszkolnego w Anglii, Stanach Zjednoczonych i Związku Radzieckim.

Rozdział zatytułowany „Rozwój oświaty dorosłych w Polsce Ludowej” jest miniaturową monografią. Mimo upływu lat czyta się tekst przyjemnie, przypominając trudne i radosne początki pracy oświatowej po wojnie. Był to przecież okres heroicznej pracy oświatowców i gwałtownego rozkwitu oświaty.

Następne trzy rozdziały: „Kształcenie systematyczne”, „Upowszechnianie kultury” oraz „Szkoła i środowisko”, są częściowo dostosowane do przytoczonego wyżej podziału.

W rozważaniach nad kształceniem systematycznym budzi zainteresowanie próba sformułowania zasad dalszego kształcenia. Są to:

1. budzenie potrzeby dalszego kształcenia;
2. przełamywanie oporów psychicznych (te zwłaszcza często przejawiają się u uczniów na niskim poziomie wykształcenia);
3. budzenie dążeń samokształceniowych;
4. wiązanie teorii z praktyką;
5. postawa ideowa.

Może trzeba tu wspomnieć, że z opracowań dotyczących pedagogiki społecznej prof. Wroczyńskiego i innych teoretyków wypłynęły pewne idee realizowane w Polsce. W kołach pedagogiki społecznej kielkowały bowiem idee łączenia rozstrzelonych ognisk grupujących młodzież, domów kultury czy czytelnicy w zbiorcze ognisko wychowania. Tu więc należy szukać genezy szkoły zbiorczej jako szkoły, w której koncentrują się najważniejsze dla danego regionu akcje kształcenia. Niestety w praktyce szkoła zbiorcza przekształciła się w rodzaj maszyny nauczającej, niszcząc wychowawczo cenne małe szkółki wiejskie. Z tych rozważań pedagogów społecznych powstała także idea szkoły środowiskowej.

Kiedy hasła oświaty ustawicznej, całościowej, permanentnej rodziły się na świecie pod wpływem zmienności, powodowanej przez postęp nauki i zmiany w technice, Ryszard Wroczyński po dokonaniu historycz-

nych i współczesnych analiz był w pełni gotów do akceptowania nowych prądów oświaty dorosłych. Stał się jednym z organizatorów międzynarodowej konferencji poświęconej edukacji permanentnej i jednym z jej głównych teoretyków w Polsce. Rezultatem jego przemyśleń jest książka *Edukacja permanentna. Problemy — perspektywy*, wydana w 1973 roku.

Ryszard Wroczyński ukazuje związki między rewolucją przemysłową, upowszechnianiem oświaty i narodzinami koncepcji ciągłego kształcenia. Posługuje się bogatym repertuarem wiedzy z zakresu metodologii prognoz, danymi demograficznymi, projekcjami rozwoju naukowego i technicznego, wizjami przestrzennymi.

Rysuje obraz ekspansji wychowania, kształcenia przez całe życie oraz system oświatowy, realizujący zasadę edukacji permanentnej. Na podstawie analizy trendów w przodujących krajach świata przewiduje zbliżenie wzajemne i uzupełnianie się tak zwanego kształcenia ogólnego i zawodowego. Ostatnie rozdziały swego dzieła poświęca prof. Ryszard Wroczyński problemowi awansu masowych środków działania i roli prognoz oraz przewiduje zmiany, które następują w oświacie w Polsce w związku z zasadą całościowej edukacji.

W tej książce istnieje oczywiście dalszy ciąg refleksji systemowych nad znaczeniem oświaty dorosłych czy edukacji równoległej i różnymi związkami łączącymi szkołę z życiem i innymi instytucjami oświatowymi. Szczególny nacisk kładzie Ryszard Wroczyński na otwartość szkoły. Ale w tekście właściwie nie następuje dalsza rozbudowa podstawowych pozycji pedagogiki społecznej, tak jak ją widzi Autor. Używając pojęcia edukacji permanentnej posługuje się wypracowanym wcześniej układem pojęć i twierdzeń dla uściślenia wzajemnych związków między zjawiskami oświatowymi, a także dla zarysowania obrazu przyszłości. Jak zwykle odwołuje się do genezy historycznej rozmaitych zjawisk, dając świadectwo nie tylko erudycji historycznej, ale i kultury intelektualnej. W *Edukacji permanentnej* można uchwycić, jak od historycznych związków przechodzi Autor do analizy współczesności i zarysowania przyszłości. Rzeczywistość jest w tym ujęciu jednym nieprzerwanym procesem przemian, w którym teraźniejszość stanowi zamknięcie dla przeszłości i otwarcie dla przyszłości.

Zarysowanie poglądów Ryszarda Wroczyńskiego byłoby niepełne, gdyby nie wspomnieć, że szkole poświęcił on bezpośrednio i pośrednio wiele analiz. Nie tylko środowisko otaczające szkołę, ale i szkoła jako środowisko wychowawcze jest przedmiotem Jego uwagi. Podkreśla w tym środowisku znaczenie rzeczywistego, a nie formalnego samorządu młodzieży i organizacji młodzieżowych, odwołując się do historycznych tradycji filomatów i filaretów. Widzi szkołę nie tylko jako zakład nauczający, ale jako społeczeństwo szkolne, w którym młodzież posiada własne obywatelskie prawa, wyrażane przez samorząd i związki młodzieżowe.

Widzi szkołę jako teren ekspansji energii młodzieży w kołach zainteresowań, w teatrze szkolnym, w najrozmaitszych instytucjach życia wewnątrzszkolnego.

Jest to ciągle zainteresowanie kierowane przez instrumentarium pedagoga społecznego, dyktującego potrzebę widzenia dopełniających się w swym działaniu środowisk: wewnątrzszkolnego i pozaszkolnego. Jednakże i sama szkoła jako instytucja organizacji uczenia się młodzieży nie uchodzi uwagi prof. Wroczyńskiego. Jego zainteresowanie programem nauczania, wyrażone już we wcześniejszych analizach historycznych, ujawnia się dalej w życiowym zajmowaniu się problemami reformy szkolnej. Znamienne pod tym względem jest głębokie zainteresowanie osobą i twórczością Mariana Falskiego, jednego z najbardziej konsekwentnych i analitycznych umysłów. Falski w swej wieloletniej działalności poświęcił wiele uwagi sprawom struktury szkolnictwa i treści programów szkolnych. Wroczyński zajął się dorobkiem Mariana Falskiego w szeregu rozpraw, wydobywając postać tego niewątpliwie wybitnego działacza i oświetlając jego idee budowy systemu szkolnego.

Jako redaktor „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” poświęcił Marianowi Falskiemu oddzielny numer czasopisma (XXIV, 1981 4/94/). Marian Falski został przedstawiony czytelnikom pisma jako teoretyk ustroju szkolnego, autor słynnego elementarza, działacz oświatowy. Ryszard Wroczyński poświęcił mu sumienną rozprawkę: *Marian Falski i reformy szkolne w Polsce* (s. 502). Nie jedyna to rzecz o Falskim, a przez wypowiedzi o nim i w jego poglądach przeświecają poglądy Ryszarda Wroczyńskiego, solidaryzującego się ze swym przyjacielem, gdyż taki stosunek łączył obu działaczy oświatowych. Wroczyński opublikował też w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” *Mariana Falskiego Uwagi o „Raporcie o stanie oświaty”* (s. 579), których nie drukowano wcześniej, mimo oficjalnych zachęt do dyskusji nad owym „Raportem”.

Uwydatnienie tej akcji było konieczne dla ukazania pełni poglądów Ryszarda Wroczyńskiego jako pedagoga społecznego. Szkoła nie wymyka się poza zakres jego zainteresowań. Jest jednym z najważniejszych elementów w procesie wychowania jako instytucja organizująca uczenie się młodzieży i jako środowisko o ogromnym wpływie na procesy wychowawcze.

Tak więc obok opisu i analizy środowisk pozaszkolnych i ich charakterystyk, a także ocen ich możliwości wpływania na rozwój osobowy młodych szkoła jest koniecznym elementem ustanawiającym całość obrazu wpływów wychowawczych. Jeżeli zaś szkoła to i ten, kto organizuje procesy uczenia się — nauczyciel, staje się przedmiotem uwagi pedagoga społecznego. Stąd głębokie i trwałe zainteresowanie prof. Ryszarda Wroczyńskiego początkami ruchu nauczycielskiego i całym ruchem nauczycielskim. Przy tym szczególną jego uwagę budzi związek ruchu nauczycielskiego z ruchem ludowym. W tym związku widzi jak gdyby

rękojmię powagi działania nauczycielskiego i wpływu na młodzież. Stąd też wiele artykułów i rozpraw poświęca historii Związku Nauczycielstwa Polskiego i udziela się w pracach komisji historycznej Zarządu Głównego ZNP. Ciepły i głęboki stosunek Ryszarda Wroczyńskiego do nauczyciela przejawia się szczególnie w dwu Jego artykułach o kursach nauczycielskich („Przegląd Historyczno-Oświatowy”, XXIV, 1981, 3/93/) i seminarium w Siennicy. Szczególnie druga z tych rozprawek: *Seminaria nauczycielskie i ich wychowankowie na przykładzie Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy* („Przegląd Historyczno-Oświatowy”, XXVIII, 1985, 1/107/), ujawnia postawy Autora i jednocześnie jego historiozofię zawodu nauczycielskiego.

Ryszarda Wroczyńskiego interesują również ważni ze stanowiska pedagogiki społecznej działacze oświaty dorosłych, oświatowcy działający poza szkołą.

Dorobek teoretyczny w zakresie tworzenia systemu pojęć i praw naukowych, skupiony wokół tak pojętego procesu wychowawczego, zebrał Ryszard Wroczyński w podręczniku *Pedagogika społeczna*. Wystąpił jako jeden z czołowych reprezentantów tej dyscypliny, wzbogacający ją swymi dociekaniem historycznymi i badaniami współczesnymi. Pedagogika społeczna w jego ujęciu rozpatruje całe życie człowieka od narodzin do zgonu: zwraca On szczególną uwagę na uwarunkowania społeczne i uwarunkowania środowiskowe. Mają one wielostronny wpływ na rozwój człowieka. Można je więc rozpatrywać ze względu na ich wpływ na rozwój biologiczny i fizyczny, na rozwój umysłowy, uczuciowy, estetyczny, moralny. To centralne stanowisko wzbogacone o właściwe instrumentarium pojęciowe stanowi więc jądro poglądów pedagogicznych profesora Ryszarda Wroczyńskiego. Przyjmując je za podstawę dokonał wielu wypraw badawczych nie tylko w obszary historii. Sam i przy pomocy swych uczniów i współpracowników przeprowadzał badania środowiskowe, badał współczesne Mu instytucje wychowawcze, zwracając szczególną uwagę na domy dziecka, internaty, instytucje opiekuńcze. Bliski był Jego związek z uniwersytetami ludowymi, w których widział rzetelne ognisko wychowania ludzi prawdziwych, oparte na żywym źródle kultury chłopskiej, kultury ludowej. Z tych też względów interesował się pracami Korczaka, Kazimierza Jeżewskiego i Babickiego. Wiele miejsca poświęcił problematyce rodziny i środowisk zastępczych, środowisku pracy i środowiskom zamieszkania, organizacjom młodzieżowym i grupom rówieśniczym, postulując potrzebę wychowania zintegrowanego.

Przegląd prac Ryszarda Wroczyńskiego przekonuje o imponującej szerokości Jego zainteresowań, przy czym w każdej z tych dziedzin zainteresowań pozostawił prace sumienne, budzące zaufanie rzetelnością warsztatu i opracowania.

Jerzy Wołczyk w książce poświęconej prof. Ryszardowi Wroczyń-

skiemu: *Wychowanie i środowisko* (red. B. Passini i T. Pilich, Warszawa 1959 WSiP), wymienia następujące działy naukowej działalności Wroczyńskiego:

- 1) historia oświaty i myśli pedagogicznej oraz kultury fizycznej,
- 2) podstawy metodologiczne pedagogiki społecznej,
- 3) teoretyczne założenia wychowania równoległego,
- 4) kształtowanie teoretycznych podstaw opieki nad dzieckiem,
- 5) rozwijanie teorii edukacji permanentnej,
- 6) futurologia w dziedzinie oświaty i wychowania,
- 7) rola nauczyciela w procesie kształcenia i wychowania,
- 8) społeczne uwarunkowania karier szkolnych i życiowych młodzieży

Wyliczenie tych działów oddaje wszechstronność zainteresowań i prac Redaktora „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”. Swój warsztat naukowy miał przede wszystkim w Uniwersytecie Warszawskim jako kierownik katedry pedagogiki społecznej. Pewna część tego warsztatu mieściła się w Akademii Wychowania Fizycznego. I tu, i tam miał liczne grupy współpracowników i uczniów, niemal wszyscy spośród nich zajęli znaczne pozycje w naukowym świecie pedagogicznym.

Dla rozwijania wielokierunkowych prac i badań ulepszał metodologię. Sam używał wielu metod w badaniu. Dla badań historycznych posługiwał się analizami historycznymi. Dla badań współczesnych używał metod pedagogiki porównawczej, jeśli chodzi o eksploracje badawcze innych systemów oświatowych. Dla badań w kraju posługiwał się rozbudowanymi metodami badań terenowych, szczególnie sondażem środowiskowym. Niezależnie od wyników jakościowych uzyskiwane wyniki przedstawiał w formie liczbowej. Konstruował więc pomiar środowiskowy. Często spotykamy badania o charakterze diagnostycznym.

Ten wachlarz metodologicznego instrumentarium prof. Ryszarda Wroczyńskiego jest szczególnie szeroki, świadczący o rozbudowanym warsztacie badawczym.

Jako systematyk pedagogiki społecznej posługiwał się hermeneutyką jako metodą uściślenia pojęć i ich związków.

Pewnym rodzajem syntezy rozlicznych zainteresowań i prac badawczych są *Dzieje oświaty polskiej 1975—1945*. Mimo historycznego tytułu i doprowadzenia tematyki do powstania Polski Ludowej jest to dzieło nie tylko historyczne, ale w pewien szczególny sposób współczesne. Rysuje bowiem całą genezę działalności oświatowej po wojnie, zwłaszcza że uwzględnił również konspiracyjną działalność oświatową w Polsce w czasie okupacji. Jest to dzieło dojrzałej refleksji, opartej na wielu uprzednich badaniach. Kluczem interpretacyjnym jest instrumentarium pojęciowe pedagogiki społecznej i tezy materializmu historycznego.

Dziełem, zawierającym systematyczny wykład poglądów Ryszarda Wroczyńskiego, jest *Pedagogika społeczna*. Zawiera ona obszerną panoramę problematyki społecznej i syntezę dorobku teoretycznego Ryszarda

Wroczyńskiego. Są w niej podstawowe rozważania na temat przedmiotu i zadań pedagogiki społecznej. Podał w układzie systematycznym coś, co można by nazwać nauką o środowisku, przedstawił bowiem relacje między człowiekiem, wychowaniem, środowiskiem, nauką i techniką. Omówił zagadnienie pomiaru środowiska wychowawczego, typologię pozaszkolnych środowisk wychowawczych, a następnie zagadnienia wychowania równoległego. Oddzielny obszerny rozdział poświęcił socjalnym problemom wychowania i zagadnieniom wpływu zmiennej cywilizacji na strukturę i funkcje wychowania.

Wszystkie te problemy przedstawił w pewnym kształcie zakończonym, ale jednocześnie otwartym na dalsze badania. W ten sposób powstała całość mogąca służyć za podręcznik uniwersytecki, za podstawową pracę dla adeptów pedagogiki społecznej i dla prowadzących dalsze badania naukowe.

Trzy nakłady *Pedagogiki społecznej* świadczą, jak bardzo to systematyczne opracowanie Ryszarda Wroczyńskiego odpowiedziało na zapotrzebowanie społeczne.

Całość dzieła prof. Wroczyńskiego budzi szacunek konsekwencją w realizowaniu wytycznych, płynących z przyjętych w pedagogice społecznej założeń. Budzi szacunek rzetelnością wykonywanych prac przy różnorodności pól badawczych i obfitości tematów. Świadczy o tym, że był dobrym organizatorem badań zespołowych. Dzięki temu ma znaczny twórczy wkład nie tylko w pedagogikę społeczną.

Poza naukowymi osiągnięciami, poza systematyką materiału podstaw pedagogiki społecznej, co starałem się grubą kreską przedstawić i co z pewnością wymaga rozmaitych korektur i uzupełnień, istnieje w Jego całościowym trudzie coś, co nadaje szczególny odcień, wyczuwalny przez wrażliwych czytelników. Ryszard Wroczyński kochał człowieka, kochał go w jego rozmaitych przejawach i bolał nad wszelkim niedostatkiem, jaki mógł spotkać szczególnie dziecko, ale także i dorosłego. To nie tylko niedostatki materialne, ale i braki w dostępie do kultury, w uczestnictwie w ludzkich wspólnotach wywoływały żywe reakcje Ryszarda Wroczyńskiego. Jest to tajemna nić, która łączy Go z Pestalozzim, z Dawidem i z Radlińską. Jest to tajemnica każdego prawdziwego pedagoga, że płonie w nim iskra współprzeżywania nędz ludzkich i pragnienie niesienia pomocy.

DZIEŁA ZWARTE PROFESORA RYSZARDA WROCZYŃSKIEGO

Pedagogika pozytywizmu warszawskiego, Warszawa—Wrocław 1958 Ossolineum.

Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w., wyd. 2, Warszawa 1963 PZWS.

Praca oświatowa. Rozwój, systemy, problematyka, Warszawa 1965 Nasza Księgarnia.

Wychowanie poza szkołą, Warszawa 1986 PZWS.

Edukacja parmanentna. Problemy — perspektywy, Warszawa 1973 PWN.

Henryk Jordan, propagator gier i zabaw ruchowych, Warszawa 1975 Nasza Księgarnia.

Pedagogika społeczna, Warszawa 1976 PWN.

Dzieje oświaty polskiej 1795—1945, t. 1 i 2, Warszawa 1980 PWN.

KRYTYCZNE WYDANIE DZIEŁ KLASYKÓW

J. W. Dawid: *Pisma pedagogiczne*, wybrał, opracował, wstępem opatrzył R. Wroczyński, Wrocław 1961 Ossolineum.

S. Karpowicz: *Pisma pedagogiczne*, wybór, wstęp i opracowanie R. Wroczyński, Wrocław 1965 Ossolineum.

J. H. Pestalozzi: *Łabędzi śpiew*, opracował R. Wroczyński, Wrocław 1973 Ossolineum.

J. H. Pestalozzi: *Pisma pedagogiczne*, opracował R. Wroczyński, Wrocław 1972 Ossolineum.

H. Spencer: *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym*, wstęp i komentarz R. Wroczyński, Wrocław 1950 Ossolineum.

Zróżdła do dziejów myśli pedagogicznej, Wrocław 1958 Ossolineum.

WYBÓR PUBLIKACJI PROF. DRA HAB. RYSZARDA WROCZYŃSKIEGO

MONOGRAFIE I ZARYSY

Dzieje oświaty polskiej do roku 1975, Warszawa 1983 PWN; wyd. II — Warszawa 1987 PWN.

Dzieje oświaty polskiej 1795—1945, Warszawa 1980 PWN; wyd. II — Warszawa 1987 PWN.

Dzieje wychowania fizycznego i sportu od końca XVIII wieku do roku 1918, Wrocław 1971 Ossolineum.

Edukacja permanentna. Problemy — perspektywy, Warszawa 1973 PWN; wyd. III rozszerzone — Warszawa 1975 PWN.

Henryk Jordan, propagator gier i zabaw ruchowych, Warszawa 1975 Nasza Księgarnia.

Idee dramatów Aleksandra Świętochowskiego na tle pozytywizmu warszawskiego, „Prace Historyczno-Literackie”. nr 45, Kraków 1934.

Marian Falski i reformy szkolne w Rzeczypospolitej, Warszawa 1988 PWN.

Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. Warszawa 1955 PZWS; wyd. II rozszerzone — Warszawa 1963 PZWS.

Pedagogika pozytywizmu warszawskiego, Warszawa—Wrocław 1958 Ossolineum.

Pedagogika społeczna, Warszawa 1974 PWN; wyd. II rozszerzone — Warszawa 1976 PWN; wyd. III rozszerzone — Warszawa 1979 PWN; wyd. IV uzupełnione — Warszawa 1985 PWN.

Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu, Wrocław 1979 Ossolineum; wyd. II zmienione i rozszerzone — Wrocław 1985 Ossolineum.

Pozytywizm warszawski. Zarys dziejów oraz wybór publicystyki i krytyki, Warszawa 1948 PZWS.

Praca oświatowa. Rozwój, systemy, problematyka, Warszawa 1965 Nasza Księgarnia.

Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym, Warszawa 1949 Nasza Księgarnia.

Socialna pedagogika, Bratislava 1968 Slovenske Pedagogicke Nakladatelstvo.

Tarsadolompedagogia (tyt. oryg. *Wprowadzenie do pedagogiki społecznej*), Budapest 1971.

Wprowadzenie do pedagogiki społecznej, Warszawa 1965 PWN.

Wprowadzenie do zagadnień pracy oświatowej, maszynopis powielany, Warszawa 1964 WAP.

Wychowanie poza szkołą, Warszawa 1968 PZWS.

KRYTYCZNE WYDANIA DZIEŁ PEDAGOGICZNYCH I ŹRÓDEŁ

Dawid J. W.: *Pisma pedagogiczne*, wybrał, opracował, wstępem opatrzył R. Wroczyński, Wrocław 1961 Ossolineum.

Główne kierunki rozwoju wychowania fizycznego od końca XVIII wieku do 1918 roku (wybór źródeł), wstęp R. Wroczyński, wyboru dokonali i całość opracowali K. Hądzelek i R. Wroczyński, Wrocław 1968 Ossolineum.

Karpowicz S.: *Pisma pedagogiczne*, wybór, wstęp i opracowanie R. Wroczyńskiego, Wrocław 1965 Ossolineum.

Pestalozzi Johann Heinrich: *Łabędzi śpiew*, opracowanie: Rachela Wroczyńska i R. Wroczyński, Wrocław 1973 Ossolineum.

Pestalozzi Johann Heinrich: *Pisma pedagogiczne*, opracował R. Wroczyński, Wrocław 1972 Ossolineum.

Radlińska II.: *Pedagogika społeczna*, wstęp R. Wroczyński i A. Kamiński, Wrocław 1961 Ossolineum.

Rozwój kultury fizycznej w okresie Odrodzenia i Oświecenia, opracowali W. Ferens i R. Wroczyński, Wrocław 1964 Ossolineum.

Spencer H.: *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym*, wstęp i komentarz R. Wroczyński, Wrocław 1950 Ossolineum

STUDIA I ROZPRAWY W PRACACH ZBIOROWYCH

Badania w dziedzinie kształcenia pozaszkolnego oraz pracy kulturalno-oświatowej, w: *Rozwój pedagogiki w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Wrocław 1965 Ossolineum.

Comte August (1798—1857), w: *Przyjaciół ludzkości*, Warszawa 1957 LSW.

Contribution au probleme de la recherche interdisciplinaire en matiere L'education, w: *Recherche en education en Europe*, Unesco 1977.

Die geheime wissenschaftliche- und Lehrtätigkeit der polnischen Universitäten während des zweiten Weltkrieges und ihr Kampf gegen den Faschismus, w: *Lehrer in omtifaschistischen Widerstandkampf der europäischen Völker (1933—1945)*, Pedagogische Hochschule, Potsdam 1966.

Dwie koncepcje pedagogiki naukowej w Polsce (Jan. W. Dawid i Sta-

niślaw Karpowicz), w: *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, Sceria A.Z. 12, Wrocław 1968 Ossolineum.

Edukacja permanentna, jej źródła i konsekwencje, w: *Szkola i edukacja permanentna*, Warszawa 1975 PWN.

Edukacja permanentna — założenia i aktualne problemy, w: *Edukacja w świecie współczesnym. Z problematyki XXXV Sesji Międzynarodowej Konferencji Oświatowej UNESCO-BIE*, Warszawa 1975 WSiP.

Evolutionary Trends in Physical Education on the Basis of Recent School Reform in Poland (wspólnie z M. Demelem), w: *Physical Education in School*, Warszawa 1962 PWN.

Główne kierunki w opiece nad dziećmi i młodzieżą, w: *Opieka nad dziećmi i młodzieżą w Warszawie*, Warszawa 1965 PZWS.

Helena Radlińska. *Działalność, system pedagogiczny*, w: *Studia nad pedagogiką XX wieku*, Warszawa 1962 PZWS.

Historia oświaty i wychowania a prognozy oświatowe. Instytucje wychowawcze i oświatowe, w: *Pedagogika. Podręcznik dla kandydatów na nauczycieli*, Warszawa 1970 PWN.

Koncepcja uniwersytetu ludowego Ignacego Solarza i jej źródła, w: *Ignacy Solarz i jego Uniwersytet Ludowy*, Warszawa 1965 LSW.

Kształcenie na odległość, w: *Edukacja w świecie współczesnym. Z problematyki XXXV Sesji Międzynarodowej Konferencji Oświatowej UNESCO-BIE*, Warszawa 1975 WSiP.

Kształcenie ustawiczne (wspólnie z M. Godlewskim), w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, Warszawa 1974 PWN.

Kultura fizyczna i turystyka a problemy społeczno-wychowawcze młodzieży wiejskiej, w: *Organizowanie środowiska wychowawczego*, „Studia Pedagogiczne”, T. XV, Wrocław 1967 Ossolineum.

Maria Grzegorzewska w polskiej myśli wychowawczej, w: *Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej 7.XI.1969*, Warszawa 1972 Nasza Księgarnia.

Od filantropii do pedagogiki opiekuńczej, w: *Problemy opiekuńcze*, „Studia Pedagogiczne”, T. XII, Wrocław 1964 Ossolineum.

O niektórych właściwościach badań pedagogicznych, w: *Metodologia środowiskowych badań pedagogicznych*, „Studia Pedagogiczne”, T. XIX, Wrocław 1970 Ossolineum.

O strukturze procesów wychowawczych, w: *Środowisko i wychowanie*, „Studia Pedagogiczne”, T. X, Wrocław 1963 Ossolineum.

Oświata dorosłych, w: *Osiągnięcia i problemy rozwoju oświaty w XX-leciu Polski Ludowej*, Warszawa 1966 PWN.

O właściwy horyzont reformy oświaty, w: *Stowarzyszenie społeczne jako środowisko wychowawcze*, „Studia z Pedagogiki Społecznej i Polityki Społecznej”, TWWP, T. III, Warszawa 1974, PWN

O współczesnej strukturze systemu oświaty, w: *Problemy kultury i wychowania*, Warszawa 1963 PWN.

O zastosowaniach pedagogiki i użyteczności zawodu pedagoga, w: *Pedagogika i potrzeby społeczne. Sondaż diagnostyczny i próba prognozy stanowisk zawodowych dla pedagogów*, Warszawa 1974 PWN.

Praca pozaszkolna wśród młodzieży dorastającej i dorosłych, w: *Zarys pedagogiki*, Warszawa 1959 PWN.

Problemy wychowania fizycznego w nowożytnej myśli pedagogicznej, w: *Konferencja naukowa poświęcona teorii kultury fizycznej*, Warszawa 1957 Sport i Turystyka.

Różnorodność sytuacji wychowawczych, w: *Potrzeby wychowawcze i ich zaspokajanie*, „*Studia Pedagogiczne*”, T. XXXIII, Wrocław 1975 Ossolineum.

Ruch oświatowy w Królestwie Polskim w początkach XX wieku, w: *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, Warszawa 1961 PIW.

Społeczne funkcje książki naukowej, w: *Problemy edytorskie*, Warszawa 1971 PWN.

System, formy i zadania oświaty dorosłych, w: *Oświata i kultura dorosłych*, Warszawa 1958 PZWS.

W sprawie typologii pozaszkolnych środowisk wychowawczych, w: *Pedagogika dorosłych*, Warszawa 1962 PZWS.

Wychowanie w środowisku, w: *Organizowanie środowiska wychowawczego. Zbiór rozpraw z pedagogiki społecznej*, „*Studia Pedagogiczne*”, T. XV, Wrocław 1967 Ossolineum.

Z dziejów pracy oświatowej z dorosłymi na ziemiach polskich, w: *Praca oświatowa z dorosłymi*, Warszawa 1960 PZWS.

ROZPRAWY I ARTYKUŁY W CZASOPISMACH

Badania nad wpływem wychowania fizycznego na rozwój fizyczny i psychiczny ucznia, „*Kwartalnik Pedagogiczny*”; 1958, nr 1.

Bilans czasu ucznia, „*Nowe Drogi*”, 1976, nr 9.

Competitive sport for youth as a pedagogical problem, „*Wychowanie Fizyczne i Sport*”, 1972, nr 3.

Czeski pedagog o Stanisławie Karpowiczu, tłumaczenie z czeskiego R. Wroczyńskiego, „*Przegląd Historyczno-Oświatowy*”, 1966, nr 1.

Czynniki wychowawcze w pracy oświatowej, „*Praca Oświatowa*”, 1947, nr 3/4.

Dom studencki — ośrodkiem pracy wychowawczej, „*Życie Szkoły Wyższej*”, 1955, nr 3.

Doświadczenie pracy wychowawczej i dydaktycznej, „*Życie Szkoły Wyższej*”, 1953, nr 7/8.

Dotrzymać kroku (Problem podnoszenia kwalifikacji), „*Tygodnik Demokratyczny*”, 1971, nr 16.

Drogi i bezdroża walki z analfabetyzmem, „*Praca Oświatowa*”, 1947, nr 10/11.

Działalność Komisji do Spraw Bibliotek Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego w latach 1966—1969, „Życie Szkoły Wyższej”, 1969, nr 9.

Dziesięciolecie Wydziału Pedagogicznego UW 1953—1963, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1964, nr 2.

Edukacja permanentna, jej źródła i konsekwencje, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1974, nr 4.

The evolution of the part played by school physical education within the scope of social and cultural development. Streszczenie referatu, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1959, nr 1/2.

Helena Radlińska — działalność i system pedagogiczny, „Chowanna”, 1958, z. 3—4.

Henryk Jordan, propagator of motor games and play, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1975, nr 3.

Historia wychowania fizycznego i sportu w Afryce (Międzynarodowy Kongres w Kairze), „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1973, nr 4.

Historyczny rozwój funkcji wychowania fizycznego w szkole, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1959, nr 3.

Ignacego Solarza koncepcja uniwersytetu ludowego i jej źródła, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1962, nr 4.

Język polski w uniwersytecie powszechnym, „Praca Oświatowa”, 1946, nr 1.

Jubileusz 80-lecia prof. dra Bogdana Nawroczyńskiego, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1962, nr 3.

Katedra Pedagogiki Społecznej 1957—1963. „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1964, nr 2.

Koncepcja wychowania fizycznego w szkołach Komisji Edukacji Narodowej a współczesne potrzeby wychowawcze, „Kultura Fizyczna”, 1974, nr 1.

Kongres pedagogiczny we Florencji, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1958, nr 1.

Kształcenie permanentne — potrzeba i konieczność, „Tygodnik Demokratyczny”, 1971, nr 50.

Kształcenie permanentne. Rozwój, perspektywy i konsekwencje dla oświaty, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1971, nr 3.

Kształcenie permanentne, rozwój, perspektywy, możliwe konsekwencje dla oświaty i wychowania, „Życie Szkoły Wyższej”, 1971, nr 3.

Kultura fizyczna w dobie Odrodzenia i Oświecenia, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1962, nr 1.

Ludzie pracy zdobywają wiedzę, „Wiedza i Życie”, 1954, nr 5.

Łukasz Kurdybacha 1907—1972. „Nowa Szkoła”, 1973, nr 5.

Maria Grzegorzewska w polskiej myśli wychowawczej, „Szkolnictwo Specjalne”, 1970, nr 1.

Marian Falski (biografia), „Nowa Szkoła”, 1971, nr 12.

Miasto i wieś jako środowisko wychowawcze, „Wychowanie w Przedszkolu”, 1969, nr 6.

Międzynarodowa Konferencja poświęcona problemom demokratyzacji, zarządzania oświatą, samorządności szkoły i partycypacji w kierowaniu szkołą, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1976, nr 1.

Moim zdaniem — tylko na uniwersytecie. W sprawach kształcenia nauczycieli, „Głos Nauczycielski”, 1955, nr 47.

Nauczyciel i środowisko (Sprawa aktywizacji kulturalnej środowiska), „Głos Nauczycielski”, 1958, nr 18.

Nauczyciel przyszłości, „Głos Nauczycielski”, 1974, nr 7.

Nauka o kulturze fizycznej — stan i perspektywy rozwoju, „Kultura Fizyczna”, 1973, nr 6.

Nauka o kulturze fizycznej — stan i perspektywy rozwoju, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1973, nr 4.

Niektóre zadania szkoły w pracy oświatowej w środowisku, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1965, nr 5/6.

Nikt nie jest mądry raz na zawsze, „Życie i Nowoczesność”, 1970, nr 22.

Nowy plan studiów pedagogicznych, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1962, nr 1.

Oddziaływanie szkoły i nauczyciela na środowisko, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1961, nr 2.

O nauczaniu zaocznym, „Wiedza i Życie”, 1953, nr 6.

O niektórych właściwościach badań pedagogicznych, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1970, nr 1.

O pojmowaniu środowiska i jego konsekwencji dla wychowania, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1960, nr 4.

O potrzebie prognozowania oświaty, „Głos Nauczycielski”, 1972, nr 1.

O społecznym podłożu wychowania fizycznego i sportu, „Kultura Fizyczna”, 1954, nr 5.

Ośrodek pomocy młodzieży i rodzinie w Kopenhadze (Kofeeds Skole), „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1958, nr 2.

O środowisku wychowawczym. Aktualne problemy badań pedagogicznych, „Nowa Szkoła”, 1969, nr 7.

Oświata dorosłych w okresie dwudziestolecia Polski Ludowej, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1964, nr 1.

Oświata — problem międzynarodowy, „Kultura”, 1976, nr 43.

O właściwe widzenie zagadnień wychowawczych. Przed zjazdem pedagogów społecznych, „Głos Nauczycielski”, 1957, nr 15.

Pamiętniki nauczycieli, „Przewodnik Historyczno-Oświatowy”, 1960, nr 3.

Pedagogika a badania interdyscyplinarne, „Badania Oświatowe”, 1976, nr 4.

Pedagogika społeczna Bolesława Prusa, „Oświata i Kultura”, 1947, nr 10.

Pedagogika społeczna, jej podstawowe pojęcia oraz rozwój problematyki, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1967, nr 3.

Perspektywy kształcenia permanentnego w Polsce i w świecie, „Człowiek i Nauka”, R. 4, 1974.

Perspektywy pedagogiki społecznej, „Nowa Szkoła”, 1974, nr 3.

Pestalozzi J. H. w pedagogice polskiej, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1971, nr 2.

Pierre de Coubertina poglądy na szkołę i rolę sztuki w wychowaniu, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1969, nr 1.

Pierwsze próby teorii wychowania fizycznego, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1970, nr 1.

Placówki wychowania przedszkolnego a problemy organizowania środowiska wychowawczego, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1967, nr 4.

Pomiar środowiska wychowawczego, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1965, nr 3.

Pomost do kultury (oświata permanentna), „Tygodnik Demokratyczny”, 1972, nr 8.

Postulaty i działalność Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie wychowania fizycznego, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1974, nr 2.

Problem Łużyc, „Zdrój”, 1946.

Problemy kształcenia nauczycieli w ZSRR, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1958, nr 2.

Problemy organizowania środowiska wychowawczego, „Ruch Pedagogiczny”, 1965, nr 4.

Problemy pedagogiczne w rozprawie Jędrzeja Śniadeckiego „O fizycznym wychowaniu dzieci”, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, T. I, 1957.

Problemy szkoły średniej dla dorosłych, „Oświata i Kultura”, 1946, nr 5/6.

Profesor dr Maksymilian Siemieński 1905—1966, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1967, nr 3.

Projekt reformy studiów pedagogicznych na Uniwersytecie Warszawskim przedstawiony na posiedzeniu Rady Naukowej Instytutu Nauk Pedagogicznych UW w dniu 17 XI 1961, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1961, nr 3.

„Przegląd Pedagogiczny” w 75 rocznicę, „Głos Nauczycielski”, 1957, nr 47.

Przez całe życie (Kształcenie permanentne), „Polska”, 1970, nr 10.

Rola bibliotek i informacji w procesie dydaktycznym szkoły wyższej, „Dydaktyka Szkoły Wyższej”, 1969, z. 1.

Rozszerzona działalność uniwersytetów w Anglii (University extension), „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1964, nr 1.

- Rozwój nauk o kulturze fizycznej w 25-leciu PRL*, oprac. wspólnie z 5 autorami, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1970, nr 4.
- Ruch nauczycielski w Warszawie w latach 1905—1914 i polemiki o kierunek oświaty i wychowania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1959, nr 1.
- Socjalne problemy wychowania w pedagogice radzieckiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1968, nr 2.
- Sprawy oświaty na XIX Konferencji Generalnej UNESCO*, „Głos Nauczycielski”, 1976, nr 51.
- Studia pedagogiczne II stopnia przy Uniwersytecie Warszawskim*, „Kultura i Życie”, 1958, nr 3.
- Stulecie uniwersytetu ludowego*, „Zdrój”, 1946, nr 2.
- System i klasyfikacja form oświaty dorosłych*, „Oświata Dorosłych”, 1958, nr 2.
- System oświaty i edukacja permanentna*, „Kultura i Życie”, 1972, nr 9.
- System pedagogiczny Herberta Spencera*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1957, nr 3.
- „Szkoła i edukacja permanentna” — sympozjum pedagogiczne*, „Roczniki UW”, R. 14, 1974.
- Szkoła i środowisko*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1960, nr 1.
- Szkoła na jutro*, „Życie i Nowoczesność” 1971, nr 49.
- Szkoła podstawowa w pięćdziesięcioleciu niepodległości*, „Kwartalnik Historyczny”, 1969, z. 415.
- Szkoły dla młodzieży robotniczej i wiejskiej w Związku Radzieckim*, „Praca Oświatowa”, 1949, nr 11.
- Sniadecki Jędrzej o wychowaniu*, „Głos Nauczycielski”, 1956, nr 2.
- Środki masowej komunikacji i wychowanie*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1966, nr 2.
- Środki masowego przekazywania a upowszechnianie kultury*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1966, nr 2.
- Środowiskowe uwarunkowania procesów wychowawczych*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1965, nr 4.
- Tendencje rozwojowe wychowania fizycznego w Polsce na tle założeń reformy szkolnej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1961, nr 4.
- Trzeci Międzynarodowy Kongres Pedagogiczny w Oslo*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1962, nr 2.
- Trzeci światowy (kongres oświaty dorosłych)*, „Tygodnik Demokratyczny”, 1972, nr 31.
- Uniwersytet czy wyższe szkoły pedagogiczne? (Kształcenie nauczycieli szkół średnich)*, „Życie Szkoły Wyższej”, 1956, nr 3
- U podstaw przebudowy szkoły średniej dla dorosłych*, „Oświata i Kultura”, 1946, nr 7.

Upowszechnianie wiedzy (problemy, struktura — postulaty badawcze), „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1956, nr 1—2.

U progu wielkich przemian, „Zdrój”, 1946, nr 2.

Uwagi o pracy ze studentami I roku. „Życie Szkoły Wyższej”, 1954, nr 9.

Uwagi o programie szkoły średniej dla dorosłych, „Oświata i Kultura”, 1947, nr 4.

Uwagi o wykładzie uniwersyteckim, „Życie Szkoły Wyższej”, 1955, nr 9.

Warszawski ośrodek myśli pedagogicznej w drugiej połowie XIX wieku, „Rocznik Warszawski”, T. 7, 1966, z. 2.

Wkład Związku Nauczycielstwa Polskiego w kształtowanie polityki oświatowej i przygotowanie nauczycieli w okresie 25-lecia Polski Ludowej, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1970, nr 3.

W poszukiwaniu modelu szkoły średniej, „Nowa Szkoła”, 1972, nr 5.

W sprawie reformy studiów pedagogicznych, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1970, nr 4.

W sprawie szkoły średniej dla dorosłych, „Praca Oświatowa”, 1946, nr 6/7.

Współczesne problemy kształcenia pozaszkolnego w Stanach Zjednoczonych, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1963, nr 1.

Współczesne tendencje w oświacie dorosłych (w świetle międzynarodowych kongresów w Elsinore i Montreal), „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1963, nr 2.

Wychowanie fizyczne dzieci i młodzieży oraz kształcenie nauczycieli w Danii, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1959, nr 1.

Wychowanie fizyczne na ziemiach polskich w początkach XIX wieku, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1967, nr 1.

Wychowanie fizyczne w myśli pedagogicznej na przełomie XIX i XX wieku, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1977, nr 1.

Zadania specjalne pracownika oświatowego na Ziemiach Odzyskanych, „Praca Oświatowa”, 1946, nr 1.

Zagadnienia, metody i treści nauczania w szkołach średnich dla dorosłych, „Praca Oświatowa”, 1946, nr 2.

Zagadnienia pedagogiczne w pracy pielęgniarskiej, „Pielęgniarka Polska”, 1952, nr 5.

Zagadnienie oceny dorosłego ucznia, „Praca Oświatowa”, 1949.

Zagadnienia wychowania fizycznego na V Kongresie Pedagogicznym w Lipsku, „Kultura Fizyczna”, 1956, nr 9.

Z badań Katedry Pedagogiki Społecznej, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1960, nr 3.

Z badań nad rezultatami walki z analfabetyzmem (1949—1951) i upowszechnieniem wykształcenia podstawowego, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1963, nr 4.

Z dziejów problematyki społeczno-oświatowej (od „Przeglądu Tygodniowego” do „Głosu”. 1866—1886), „Oświata i Kultura”, 1947, nr 2/3.

Z rozważań nad genezą nowoczesnego wychowania fizycznego, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1965, nr 1.

Zygmunt Kobyliński (1895—1958), „Oświata Dorosłych”, 1959, nr 5.

Życie i działalność Stanisława Karpowicza, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1964, nr 3.

Opracowała BARBARA PASSINI
Warszawa